

Смолій В.
Степанков В.

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ XVII ст.: ВЕКТОРИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ДОСЛІДНИЦЬКОГО ПОЛЯ

Феномен революції у предметному полі соціогуманітаристики

Складні та суперечливі процеси, що відбуваються у соціополітичному просторі сучасності, з характерними для нього руйнуванням просторової замкненості анклавів цивілізацій, високими показниками рівня турбулентної дифузності, гібридизацією, здавалося б, звичних і достатньо опанованих (в сенсі прогнозованості) формовиявів суспільного життя, захищеністю всіх сфер останнього перед викликами глобалізації, неминуче змушують аналітичну думку шукати пояснення суспільних трансформацій і аномалій сьогодення в досвіді минулого. Помітної актуальності у такому контексті набуває звернення посиленої уваги вчених на феномен революції, під знаком якого відбувався як сам перехід людства від середньовіччя на новий (тобто сучасний) цивілізаційний виток, так і формування усєї суспільної системи модерну. Зокрема, за Ш. Ейзенштадтом, саме на цьому етапі «революційні ідеології, революційні образи та рухи перетворювалися в базисні компоненти сучасного розвитку»¹, а самі революції «неминуче виходили за рамки будь-якого соціального порядку», намагаючися «увібрати у себе ті символи, які були звернені до духовних якостей людської природи»². «Автори багатьох досліджень про революції і соціальні зміни, — доводить ізраїльський вчений, — приймали як данність положення, що саме революції є чистою, дійсною соціальною зміною, і тому оцінювали інші соціальні процеси, співвідносячи їх з певним ідеальним типом революції»³. А один із перших теоретиків історії революцій Дж. Кларк саме з контекстом революційних змін пов'язував історичну еволюцію сучасної держави⁴. В подальшому

---

¹ Eisenstadt S.N. *Revolutions and the Transformation of Societies*. — New York, 1978; Айзенштадт Ш.Н. Конструктивные элементы великих революций: Культура, социальная структура, история и человеческая деятельность // THESIS. — 1993. — Вып. 2. — С. 193.

² Айзенштадт Ш. Революции и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций. — М., 1999. — С. 227.

³ Айзенштадт Ш.Н. Конструктивные элементы великих революций... — С. 193.

⁴ Clark J. *The History and Theory of Revolution*. — Philadelphia, 1862.

висунута ним гіпотеза міцно вкорінилася в науковій практиці суспільствознавців, знаходячи все нових і нових прибічників.

Дослідження революцій, причому як у подієвому вимірі, так і в аспектах теоретичної рефлексії над цими складними суспільно-політичними феноменами, починаючи від XIX ст., традиційно посідає одну із чільних позицій в предметному полі соціогуманітаристики. На тематику революційних рухів спрямована увага не однієї генерації представників професійного середовища в таких наукових галузях, як філософія, соціологія, політологія, історія, психологія тощо. Причому періодичні коливання амплітуди піднесення / спаду дослідницького інтересу, як правило, пояснювалися насамперед тим, наскільки гостро сучасна цивілізація опинялася перед перспективою бути втягнуеною у черговий революційний вихор.

Загалом протягом XIX — початку XXI ст. в полі дослідження революцій сформувалися такі основні сегменти, як історіософія революцій, соціологічні, філософські та політичні теорії революцій, порівняльно-історичний аналіз революцій, які, ґрунтуючись кожний на власних методологічних засадах, запропонували широкий спектр теоретичних підходів і концепцій, водночас демонструють стійку тенденцію до взаємопроникнення методик і дослідницьких практик та взаємозбагачення спільного теоретичного базису.

Найбільш плідними, у плані накопичення нової теоретичної якості (емпірична складова формувалася при цьому в дещо відмінних часових ритмах) у вивченні революційних феноменів, вочевидь, можна вважати XIX — початок XX ст., 1920–1930-ті роки, кінець 1950-х — кінець 1970-х років, нарешті період, започаткований кінцем 1980-х років, який, власне, має тяглість у сьогодення. Зокрема, на першому з цих етапів німецькими мислителями як найвиваженішу в аспектах теоретичної обґрунтованості (принаймні такий погляд широко побутує у західних соціологічних теоріях революції) було запропоновано концепцію матеріальної детермінанти революційного процесу, щоправда, вже незабаром знецінену теоретиками, а особливо практиками т. зв. «вульгарного марксизму».

Починаючи з другої половини 20-х років XX ст., в соціогуманітаристичі виокремлюється спеціальний теоретичний напрям — «соціологія революцій», який, власне, протягом майже всіх наступних десятиліть відігравав роль своєрідного каталізатора в процесі концептуалізації знання про цей своєрідний соціально-політичний феномен, а водночас спричинився до т. зв. соціалізації низки інших суспільних наук, зокрема, порівняльної історії, помітно потіснивши історіософський підхід та привнісши в них потужний струмінь міждисциплінарності. Його перші теоретичні положення були запропоновані і обґрунтовані в працях американських вчених П. Сорокіна (1925 р.) і Л. Едвардса (1927 р.).

Подальший продуктивний розвиток цього напрямку пов'язаний з іменами таких вчених, як Е. Ледерер, Ф. Гросс, Ч. Джонсон, Дж. Пітті та ін. Як зазначає у своїй дисертаційній розробці О. Грязнова, результатом їхніх творчих зусиль стало «висунення гіпотез про існування різного роду індикаторів революційного процесу і специфіки його розвитку»⁵. Загалом же, за спостереженням сучасного польського соціолога П. Штомпки, у передвоєнну добу відбувся якісний поворот в теорії революцій, коли увага щодо трактування останніх «з загальних моделей і кінцевих результатів» змістилася на людський ресурс та «альтернативні сценарії соціальних процесів, засоби, які люди використовують для того, щоб творчо перетворювати історію»⁶.

Вагомий внесок в соціологічну теорію революцій наприкінці 1950-х — у 1970-х роках зробили такі вчені, як Дж. Девіс, Т.Р. Гарр, К. Брінтон, Ч. Джонсон, Н. Смелзер, С. Хантінг, Е. Хобсбаум, Ч. Тіллі, Г. Екштейн, Е. Обершаль, Е. Мулер, Р. Мур, Б. Саллерт та ін. Завдячуючи їхньому науковому доробку, теоретично-методологічна база вивчення революцій поповнилася новими класифікаційними схемами⁷, методологічними принципами і підходами (емпіричний аналіз політичної поведінки; орієнтація на теоретичні узагальнення і створення «чистих теорій»; відмежування дослідницької діяльності від ціннісної складової, агрегативно-психологічний підхід тощо⁸), утвердженням державно-центричних моделей та теорій відносної депревації й ціннісно-орієнтованих рухів. Помітні зрушення водночас відбувалися і на парадигмальному рівні.

Зокрема, Ч. Джонсон загострив увагу на тому, що «дослідження революції є невід'ємним від дослідження життєздатних, функціонуючих суспільств»⁹. Революція почала визначатися «як помітна соціальна зміна, що одночасно заторкує базові інститути суспільства», при цьому на злеті революційної активності спостерігається виплеск масового мобілізаційного ресурсу і «відкритої боротьби основних політично активних груп». Відповідно в революційному процесі, що «розглядається як послідовність подій», як обов'язковий виділяється комплекс «взаємопов'язаних компонентів», що складаються з «посилення соціальної і політичної напруги»,

---

⁵ Грязнова О.С. Теоретические подходы в социологии революции: сравнительный анализ концепций П. Сорокина, Л. Эдвардса и Т. Скокпол: Автореф. дис. ... канд. социол. наук. — М., 2009. — С. 4.

⁶ Штомпка П. Социология социальных изменений. — М., 1996. — С. 370.

⁷ Brinton K. The Anatomy of Revolution. — New York, 1965; Johnson C. Revolution and the Social System. — Stanford, 1964.

⁸ Див.: Истин Д. Политическая наука в Соединенных Штатах: прошлое и настоящее // Современная сравнительная политология: Хрестоматия. — М., 1997. — С. 13–17.

⁹ Johnson Ch. Revolution and Change. — Boston, 1966. — P. 3.

«інституційної дисфункції», масового політичного ангажування тощо¹⁰, а його результативність ставиться у безпосередню залежність від того, чи зуміє «революційна коаліція підпорядкувати собі значні сили»¹¹.

Найбільш помітним внеском у теорію соціальних революцій на зламі 1970–1980-х років стала монографія Т. Скочпол¹². У передмові до неї зазначалося, що завданням автора було «дати нові орієнтири нашому розумінню того, що є характерним для революцій, як вони реально відбувалися в історії і що входить у коло проблем при їх вивченні»¹³. По суті, цією працею у світовій соціогуманітаристиці було започатковано перехід до теоретичного переосмислення ролі в глобалізованому суспільстві модерної доби революційних процесів як дієвих рушіїв соціально-політичних змін. Дещо пізніше дослідниця визначила соціальну революцію як «стрімкі фундаментальні трансформації державних і класових структур суспільства, які супроводжуються і частково підтримуються класовими повстаннями знизу»¹⁴.

Запропонований Т. Скочпол інтерпретаційний контекст, концентрований на концепті держави як основного актора та кінцевого (у своєму новому вимірі) продукту революційного конфлікту, вже наприкінці ХХ — початку ХХІ ст. оформився у цілісну, «центровану на державі» (за образним висловом Р. Коллінза) теорію у працях С. Пінкуса¹⁵ та Дж. Голдстоуна¹⁶. При цьому останній як найбільш продуктивний в дослідженні революцій назвав компаративний історичний аналіз, формами реалізації якого спроможні стати як теоретичні історико-політологічні, так і статистичні розвідки¹⁷. Окремі теоретичні аспекти феномена революцій розроблялися і розробляються також в різних новітніх методологічних

¹⁰ Грязнова О.С. Теоретические подходы в социологии революции... — С. 11.

¹¹ Tilly Ch. From Mobilization to Revolution. — New York, 1978. — P. 212.

¹² Skocpol T. States and Social Revolutions. A Comparative Analysis of France, Russia and China. — Cambridge (England), 1979.

¹³ Цит. за російськомовним перекладом: Скочпол Т. Государства и социальные революции: Сравнительный анализ Франции, России и Китая. — М., 2017. — С. 11.

¹⁴ Skocpol T. Explaining revolutions: inquest of a social-structural approach // Skocpol T. Social Revolutions in the Modern World. — Cambridge, 1997. — P. 5.

¹⁵ Pincus S. 1688. The First Modern Revolution. — New Haven, 2011; Пинкус С. 1688. Первая современная революция / Пер. с англ. — М., 2017.

¹⁶ Goldstone J.A. The Comparative and Historical Study of Revolutions // Revolutions: Theoretical, Comparative and Historical Studies. — Belmont, 2003; Голдстоун Д.Ж. К теории революции четвертого поколения // Логос: Философско-литературный журнал. — 2006. — № 5 (56). — С. 58–103; Его же. Революции. Очень краткое введение / Пер. с англ. — М., 2015.

¹⁷ Goldstone J.A. Comparative historical analysis and knowledgeaccumulation in the study of revolutions // Comparative historical analysis in the social sciences. — Cambridge–New York, 2003. — P. 41–42.

традиціях філософії Дж. Гудвіном, Дж. Фораном, В. Мау, І. Стародубською, А. Магуном та іншими сучасними науковцями. Поряд з соціологічними та філософськими концепціями спроби теоретичного осмислення причин виникнення революційних процесів, залежності їхнього перебігу і наслідків від глибини і масштабності конфлікту інтересів соціальних страт тощо становлять традиційну евристичну складову політичних наук, в результаті чого у сучасній соціогуманітаристиці сформувався доволі широкий спектр політико-публіцистичних та соціально-філософських інтерпретацій.

На думку О. Никифорова, вже 1980-ті роки виразно продемонстрували зародження в дослідженні феномена революцій двох паралельних тенденцій — «закату “авторських” підходів» та їх заміщення «теоретичним синтезом» і колективними дослідженнями¹⁸. Свою живучість подібна тенденція демонструє і в наступні десятиліття. Яскравим засвідченням присутності останньої в концептуальному полі соціогуманітарних наук є поява на теренах світової соціогуманітаристики таких синтетичних авторських або ж колективних праць, як, наприклад, «Revolutions. Theoretical, Comparative and Historical Studies» (Davis, 2003), «Nonviolent Revolutions: Civil Resistance in the Late 20th Century» (S.E. Nepstad; N. Y., 2011); «Смысл истории и революция» (Н.В. Болдырев, Д.В. Болдырев; М., 2001); «Отрицательная революция. К деконструкции политического субъекта» й «Отрицательная революция» (А. Магун; СПб., 2008; СПб., 2009); «Массы, движения, революции» (Владимир и Виктор Мейтусы; Киев, 2008); «Дуалистическая революция и смыслогенез в истории» (А.А. Пилипенко; М., 2011); «Теория революции: революции и современные цивилизации» (Э.Э. Шульц; М., 2016); «Концепт “революция” в современном политическом дискурсе» (СПб., 2008), «Антропология революции» (М., 2009) та «Революция как концепт и событие» (М., 2015). Зокрема, анотацією останньої з них читачеві пропонується «концептуальне осмислення» поняття «революція» з одночасною акцентуацією уваги на взаємозв'язку його з такими категоріями, як «свобода», «справедливість», «розум», «воля», «історія» тощо. Водночас авторами приділяється помітна увага формам практичної репрезентації феномена революцій, також актуалізується проблема їх історичної специфіки.

Загалом протягом XIX — початку XXI ст. у теоретично-методологічному полі вивчення революцій сформувалися найрізноманітніші дослідницькі моделі і концепції, які дають змогу прослідкувати не лише

---

¹⁸ Никифоров А.А. Революция и ее причины: ответы и новые вопросы // http://www.politex.info/index2.php?option=com_content&tast=view&cid=433&pop=1&page=0&Itemid=30

тенденції у змінах професійних зацікавлень представників тих чи інших наукових шкіл, а й виявити основні вектори трансформацій, які відбувалися на парадигмальному рівні й відповідно впливали на стан цілих наукових галузей. При цьому головними їх методологічними основами в різний час виступали марксизм і неомарксизм, позитивізм та психологічний неопозитивізм, структуралізм, біхевіоризм, рефлексологія, теорії циклічності політичних процесів, теорії циркуляції еліт і нерациональної дії В. Парето, зрослих і невиправданих очікувань А. де Токвіля, теорія J-кривої Дж. Девіса, теорія рівноваги соціальної системи, теорії політичного конфлікту, «негативної» революції тощо. При цьому індивідуальні дослідницькі підходи ґрунтувалися і ґрунтуються на різних конфігураціях таких методів, як метафізичний, історичний, соціологічний, психологічний, теологічний, ідеографічний, системний, дедуктивний, лінійно-стадіарний, індукції, історичної компаративістики, одиначної тотожності й одиначної відмінності, казуального аналізу та ін. Відповідно найбільш поширеними на сьогодні є метафізична, історична, соціологічна, політологічна, конфліктологічна та аксіологічна моделі революцій, а сукупність запропонованих концепцій, поза загальнотеоретичним блоком, поділена між кількома групами — інтерактивною, структурною, процесуальною, акторсько-орієнтованою. Крім того, окремою підгрупою Д. Карасьов виділяє т. зв. «інтегративні» теорії, які, за його зауваженням, «вміщують революційні рухи в більш широкий контекст суспільних рухів» з метою з'ясування їхніх «витоків», «ідеологічного контенту», структурних аспектів, джерел «рекрутування і втягнення» провідних гравців і мас, а також тих факторів, що «змушують такі рухи... змінювати суспільство через революцію...»¹⁹.

Характеризуючи сутність відомих на сьогодні загальнотеоретичних концепцій революції, О. Грязнова відзначила їх переважну спрямованість на «виявлення сутнісно-змістових і цільових змін у феномені революції, який водночас вміщується у ширший контекст розмірковувань щодо спрямованості й логіки суспільного розвитку»²⁰. При цьому до необхідних структурних елементів сучасних теорій дослідники зараховують концепцію довгострокових структурних причин революції, концепцію революційної ситуації, концепцію революційного процесу та концепцію революційних результатів²¹. Разом з тим, в спеціальній літературі відзначається суб'єктивність будь-яких спроб класифікації існуючого концеп-

¹⁹ Карасев Д.Ю. Теория революции Чалмерса Джонсона // Вестник РУДН. — Серия «Социология». — 2014. — № 1. — С. 38.

²⁰ Грязнова О.С. Теоретические подходы в социологии революции... — С. 11.

²¹ Карасев Д.Ю. Современные зарубежные теории социальных революций: социологический анализ: Дис. ... канд. социолит. наук. — М., 2015. — С. 30.

туально-теоретичного доробку в площині дослідження революційної феноменології²².

Попри різноманітність пропонованих підходів та концепцій до вивчення революційних процесів доводиться констатувати фактичну сталість в царині теоретичного студювання його основних проблемно-тематичних блоків. Зокрема, на сьогоднішній день, власне, так і не вийшли за дискусійні рамки такі традиційно присутні в полі зору більшості теоретиків революцій ключові питання, як причини виникнення революцій і складання революційних ситуацій; визначення хронологічних меж та формування соціальної бази революційних рухів, а також ідеології їх учасників; вивчення історичного контексту, в якому відбувалися революції; аналіз досвіду інших країн; залежність успіху тієї чи іншої революції від співвіднесення зовнішніх факторів і внутрішнього конфлікту в державі, міри революційного насильства тощо.

Не втрачають своєї актуальності і проблеми реконструкції різноманітних форм соціальної революції, її результативності, дослідження поведінкових моделей групових та індивідуальних агентів революційного процесу. Останнім часом до числа дослідницьких пріоритетів включено і такі проблемні блоки, як співвіднесення соціальної структури, історії і людської діяльності; взаємообумовленість культури, соціальної структури і соціальної поведінки, що, за спостереженням Ш. Ейзенштадта та С. Арьомана, супроводжується зміною «систем влади та інших компонентів соціального життя»²³.

У цьому розмаїтті актуальної проблематики традиційно на перших позиціях перебуває проблема генезису терміну «революція», який має давню і своєрідну історію трансформацій свого понятійного навантаження. Дослідники пов'язують започаткування його застосування для означення «певних подій і наслідків соціально-політичного характеру» з англійським філософом другої половини XV — першої чверті XVI ст. Ф. Беком²⁴. Міцно в історіографічну практику саме в такому змістовому сенсі ця дефініція вкорінюється після Великої французької революції кінця XVIII ст., перманентно змінюючи свою семантику залежно від загального стану розробки теоретичних аспектів революції як явища. Гостро, на думку Д. Карасьова, проблема «уточнення обсягу і ревізії змісту поняття “революція” постає перед суспільними науками з другої

---

²² Миронов Б.Н. Русская революция 1917 года в контексте теорий революции. Статья 1 // Общественные науки и современность. — 2013. — № 2. — С. 73.

²³ Айзенштадт Ш.Н. Конструктивные элементы великих революций... — С. 191.

²⁴ Див.: Шульц Э.Э. Причины революций: «Голова или кошелек?» // Историческая психология и социология истории. — 2014. — Вып. 1. — С. 102.

половини ХХ ст.»²⁵. При цьому вчений акцентував увагу на комплексності терміну, одночасно зауваживши притаманну дослідницькій практиці тенденцію до його спрощеної концептуалізації. Революцію, зазначає він, «розглядали як соціальну зміну, як форму поведінки людей, як різновид війни» або ж політичного насилля²⁶. Розвиваючи висловлену думку, М. Федорова пропонує підходити до розгляду згаданого поняття як «пограничного», тобто такого, що було сформоване на «перетині двох типів досвіду, двох типів рефлексії, історичної та політичної». Відповідно вона трактує революцію як «той час, коли історія змінювала свій сенс»²⁷. «Й, вочевидь, — продовжує дослідниця свою думку, — саме поняття революції є тією точкою, у якій відбувається зіткнення двох порядків — історичного й політичного»²⁸. В концепції Б. Капустіна поняття «революція» розглядається «як продукт теорій конкретних подій»²⁹. «Немає ніякого метанаративу революції, — стверджує автор, — всі вони одиничні й випадкові, кожна має свою логіку розвитку, у кожній свій особливий генезис і свій власний непередбачуваний фінал»³⁰.

Українська дослідниця Г. Кравець у своїй дисертації як головне завдання сучасної політології запропонувала теоретичне обґрунтування розуміння революції як своєрідного механізму трансформування політичної сфери³¹. Підкреслюючи дуалістичний характер дефініції, сучасний російський філософ А. Магун зазначає, що революція «перевертає наші уявлення про минуле і майбутнє й визначає завершену епоху... залишаючи в ній більшу частину людських сподівань»³². Думку про те, що революції своїм продуктивним наслідком мають докорінний переоблаштунок суспільної організації, розвиває в новітній російській соціології Б. Ісаєв³³. Намагаючись прослідкувати перспективу формування сучас-

²⁵ Карасев Д.Ю. Современные зарубежные теории социальных революций... — С. 31.

²⁶ Карасев Д.Ю. Теория революции Чалмерса Джонсона. — С. 27.

²⁷ Федорова М.М. Революция и История (революция в контексте времени Истории и времени Политики) // Революция как концепт и событие: Монография. — М., 2015. — С. 80, 83.

²⁸ Там же. — С. 83.

²⁹ Капустин Б.Г. О понятии «революция» // Революция как концепт и событие. — С. 6.

³⁰ Капустин Б. Критика политической философии. Избранные эссе. — М., 2010. — С. 22.

³¹ Кравець Г.В. Революція як механізм зміни вектора політичного процесу: Дис. ... канд. політ. наук. — Одеса, 2013. — С. 4.

³² Магун А. Опыт и понятие революции // НЛЮ. — 2003. — № 64.

³³ Исаев Б.А. Революция как конфликт и ее измерения // Конфликтология. — 2016. — № 1.

ного образу революції, професор Санкт-Петербурзького університету, зокрема, пропонує в основу подальшого порівняльного вивчення цього узагальненого феномена, що включає в себе найбільш гострі форми чисельних і водночас найрізноманітніших багатовимірних суспільних конфліктів, покласти такі показники, як протяжність, широта і глибина охоплення суспільства тощо³⁴. Інший, вже згадуваний нами російський вчений Б. Капустін схильний пояснювати непередбачуваність масштабних революційних процесів «недосконалістю наукового інструментарію». У такому випадку «непередбачуваність революцій, — стверджує він, — постане не характеристикою їхньої “онтології”, а недосконалістю процесу їхнього пізнання»³⁵.

Пов'язаність революцій з епохою модерну відкриває перед сучасною наукою ще одну важливу дослідницьку перспективу. «Так як новий світ, світ модерну, — зазначав свого часу Ю. Хабермас, — є відмінним від старого тим, що відкриває себе майбутньому, то в кожному моменті сучасності, що продовжує нове із себе самої, повторюється і набуває характеру безперервності процес зародження нової епохи наново, так відбувається знову і знову... Сучасність, яка розуміє себе з горизонту нового часу як актуалізацію новітньої доби, повинна реалізувати, здійснити у вигляді безперервного оновлення розрив нового часу з минулим»³⁶. Цією тезою вчений, по суті, розвинув погляд Х. Аренд на великі соціальні революції початків модерної доби як на своєрідний імпульс щодо перетворення цього «нового» на «політичний феномен», що поставав у результаті «свідомо здійснюваних дій»³⁷. Як розрив з попереднім історичним часом, що «ставив під питання загальний характер людського існування завдяки переходу від одного політичного устрою до іншого, абсолютно відмінного від попереднього і розцінюваного його прихильниками як явище у порівнянні з попереднім», на думку Ж. Гусдорфа, сприймалися революції їхніми фактичними очевидцями вже наприкінці XVIII — початку XIX ст.³⁸ Відповідно, своєрідно підсумовуючи подібний світоглядний підхід, М. Федорова запропонувала ввести у семантичне наповнення розуміння революцій нового часу такі концепти, як «визволення» та «радикальна новизна й легітимація створюваного соціального

---

³⁴ *Исаев Б.А.* Принцип домино и цели революций: где, почему и как случаются «цветные революции» // Конфликтология. — 2014. — Т. 2. — С. 43–63.

³⁵ *Капустин Б.Г.* О понятии «революция». — С. 17.

³⁶ *Хабермас Ю.* Философский дискурс о Модерне. — М., 2003. — С. 12.

³⁷ *Аренд Х.* О революции. — М., 2011. — С. 57.

³⁸ *Gusdorf G.* Les sciences humaines et la pensee occidentale. — Т. III: Lacon science revolutionnaire Les Ideologues. — Paris, 1978. — P. 59.

порядку»³⁹. Революція з такого ракурсу починає трактуватися як творення «нового порядку, нового часу на попередньо розчищеному місці»⁴⁰. Своєю чергою поява нових дослідницьких ракурсів в проблемно-тематичному полі дослідження ранньомодерних революцій обумовлює одночасний перерозподіл акцентів і в джерелознавчих аспектах — «по-новому останнім часом оцінюється й інтерпретується джерельний матеріал, що давно перебуває у науковому обігу, а головне — цей матеріал постійно поповнюється новими джерелами, а отже і новими фактами»⁴¹.

Протягом кількох останніх десятиліть з подібних концептуальних позицій та міждисциплінарних підходів переосмислено значення у світовому цивілізаційному процесі Нідерландської, Англійських, Французької революцій⁴². В українському варіанті подібна концептуалізація дослідницького поля в аспектах вивчення революційних феноменів ранньомодерної доби набуває особливого навантаження через ті специфічні умови, в які протягом тривалого часу був поставлений сам процес наукового осмислення національної історії, особливо на етапі XVII–XVIII ст., що, власне, і спричинилося до тривалого побутування в історіографічному просторі далекого від відповідності своєму реальному прототипу образу масштабної національно-визвольної епопеї, що сколихнула українські терени на початку 1648 р. і мала грандіозний за своїми наслідками злам усього

---

³⁹ Федорова М.М. Революция и История (революция в контексте времени Истории и времени Политики). — С. 93.

⁴⁰ Там же. — С. 94.

⁴¹ Якименко М.В. Буржуазные революции в Европе XVII — первой половины XIX вв. и их изучение в советской историографии довоенного периода: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 2011. — С. 5.

⁴² Бачко Б. Как выйти из террора? Термидор и революция / Пер. с франц. — М., 2006; Берк Э. Размышление о революции во Франции. — М., 1993; Бовыкин Д.Ю. Революция окончена? Итоги термидора. — М., 2005; Болховитинов Н.Н. Теоретические и историографические проблемы американской революции XVIII в. — М., 1973; Исторические этюды о Французской революции. — М., 1998; Кожокин Е.М. Государство и народ от Фронды до Великой французской революции. — М., 1989; Матъез А. Французская революция. — М., 1995; Минье Ф. История Французской революции с 1789 по 1814 гг. — М., 2006; Озуф М. Революционный праздник: 1789–1799. — М., 2013; Фюре Ф. Постигание Французской революции. — СПб., 1998. — 224 с.; Чеканцева З.А. Порядок и беспорядок: протестующая толпа между Фрондой и революцией. — М., 2012; Чудинов А.В. Французская революция: история и мифы: Ч. I–II. — М., 2007; Bailyn V. The Ideological of the American Revolution. — Cambridge, 1993; From Deficit to Deluge: The Origins of the French Revolution. — Staford, 2010; The French Revolution in Social and Political Perspectives. — London, 1996; Stone L. The Causes of the English Revolution 1529–1642. — London, 1972; Wood G.S. The Creation of the American Republic 1776–1787. — Chapel Hill, 1998 та ін.

укладу суспільного життя українців, а до того ж гучний міжнародний резонанс.

По суті, вибудова цього образу у різний час суворо регламентувалася певною панівною загальною концепцією, яка практично не залишала для науковців варіантів відступу за чітко визначені межі оціночних координат. В історіографічних традиціях сусідів України, здавалося, було зроблене все можливе, щоб звести це неординарне і типологічно складне явище в українській історії до тривіального (хай і значного за розмірами) регіонального конфлікту, локалізованого східними теренами Речі Посполитої.

Зокрема, концепція «домової (громадянської) війни», що, зародившись у другій половині 1650-х років, і нині ще значною мірою продовжує впливати на погляди польських істориків, фактично залишала поза увагою національно-визвольний зміст виступу українців, відшукуючи пояснення йому в задавленому у часі соціальному протистоянні збунтованого хлопства і шляхти, при цьому ставлячи на передні позиції його руїнищську складову та не виводячи події 1648 р. за контекст боротьби Польської держави проти «козацької анархії». Загалом згадана концепція засновувалася на підкресленні цивілізаторської ролі Польщі щодо України, замовчуванні факту існування українського народу як етнічного суб'єкта Речі Посполитої, його нерівноправного становища в аспектах віросповідання, права на самостійне політичне життя тощо. Не маючи змоги повністю проігнорувати роль козацького фактора в українських подіях XVII ст., ця концепція зводила його значення до відстоювання козаками (за підтримки поспільства) своїх прав, свобод і вольностей, що легітимізувало загальну типологію т. зв. Хмельниччини на кшталт «козацького повстання», «козацької війни», «польсько-козацької війни» тощо.

У 50-х — першій половині 70-х років XX ст. в історичній науці Польщі (вочевидь, не без впливу радянської історіографії) було все ж таки визнано наявність національно-конфесійного протистояння у першій половині XVII ст., а водночас національно-визвольний характер боротьби українців. Однак вже з другої половини 1970-х років концепція «домової війни», накладаючись на міф «східних кресів», знову повертається на чільні позиції, щоправда, не без певної кореляції її найбільш одіозних положень (особливо у 1990-х роках — на початку нового тисячоліття).

На зламі XVIII–XIX ст. закладаються основи російської версії інтерпретування українських подій середини XVII ст. Однак ані в імперські, ані в радянські часи їхня оцінка як революційних не була можливою, оскільки дії українського соціуму класифікувалися як боротьба за «возз'єднання Русі» після вимушеної багатовікової перерви, викликаной монгольським і татарським завоюванням. Відповідно російська історіографія почала розглядати національно-визвольну боротьбу українців під кутом

добровільної зміни рiчпосполитського режиму на протекцію російського царя. Як і в польській, в ній замовчувалися питання, пов'язані з розбудовою Української держави, ідеалізувалася політика російського уряду щодо України, а виступи козаків і поспільства різко осуджувалися. Вкрай негативно оцінювалася орієнтація українських гетьманів на Польщу чи Османську імперію. Неоднозначними були і оцінки діяльності Б. Хмельницького (як і на більш пізніх етапах, полярність їх здебільшого обумовлювалася досить віддаленими від наукової сфери інтересами).

У дослідженнях першої третини ХХ ст. починають превалювати проблеми українсько-російських стосунків у контексті укладення українсько-російського договору 1654 р.; соціально-економічних процесів; започатковується ігнорування національно-визвольної складової боротьби українців. Надалі підходи і оціночні критерії в російській і українській (принаймні на радянських теренах) історіографіях починають визначатися спільними чинниками, отже розмежовувати ці історіографічні напрями щонайменше до 1980-х років доволі проблематично.

Далеко не пріоритетне місце дослідження визвольних змагань українців ХVІІ ст. і ролі в них Б. Хмельницького займає у російській історіографії 90-х років ХХ — початку ХХІ ст. Аналіз створених у цей час праць і зміст дискусій на спільній конференції українських і російських дослідників з нагоди 340-річчя Переяславської ради (Москва, січень 1995 р.) у цілому засвідчили неоднозначність і складність тих малопомітних переоціночних процесів, які почали відбуватися стосовно змісту і мети боротьби, зовнішньої політики Української держави, характеру українсько-російських відносин, сутності Переяславського акту й укладеного договору 1654 р. Загалом же російська постперебудовча історіографія у ключових моментах продовжувала залишатися на концептуальних позиціях попередніх часів (зокрема, це стосується традиційного обмеження хронологічних меж Визвольної війни в Україні 1648–1654 рр., переважного зображення Б. Хмельницького талановитим політиком проросійської орієнтації, яка трактується безальтернативно-оптимальною для національних інтересів України). Тенденції повернення російської наукової школи у лоно концепції «возз'єднання України з Росією» помітно зміцнюються на зламі першого і другого десятиліть ХХІ ст., коли в історичній політиці урядових кіл Російської Федерації історіографія починає розглядатися як важливий сегмент ідеологічного фронту майбутнього російсько-українського військово-політичного протистояння.

Відповідно українська історіографія кінця ХVІІІ — початку ХХ ст., постійно відчуваючи на собі потужний тиск як польської, так і російської історіографічних традицій й водночас намагаючись закріпитися на позиціях власного самоствердження, поза власною волею впадала в іншу крайність — героїзації національного історичного процесу (принаймні у

межах наявних для того можливостей). Подібний пошуковий експеримент набув свого якісного вияву, починаючи з середини XIX ст., коли в умовах інституалізації української історичної науки вивчення національної історії почало переводитися у формат націленого на об'єктивізм наукового знання. Як наслідок, на початок нового століття українськими науковцями народницького та державницького напрямів було запропоновано досить цілісну концепцію українського історичного процесу з особливим місцем у ній революційної доби раннього нового часу. Ситуація змінюється з кінця 1920-х років, відколи на історичну науку в Україні посилюється тиск ідеологічних факторів, а справжнього погрому вона зазнає на зламі 1928–1929 рр., будучи затаврованою на першій Всесоюзній конференції істориків-марксистів у Москві як «наука націоналістична». І якщо у працях кінця 1930-х — першої половини 1940-х років проблематика, пов'язана з революційною боротьбою українського соціуму, ще розглядалася у рамках концепції «найменшого зла», що залишало певний простір для оціночних маневрувань, то, починаючи від 1947 р., поступово утверджується офіційна доктрина «Визвольної війни і возз'єднання України з Росією», останні штрихи в оформленні якої було поставлено з появою сумнозвісних «Тез» 1654 р. Панування цієї офіційної концепції Визвольної війни українського народу деформує відбилося на дослідженні практично всіх аспектів події, її вертикальних та горизонтальних зрізів, загальних оцінках сутнісного змісту.

Новий етап у вивченні Української революції середини XVII ст. окреслився в українській історіографії з кінця 1980-х років. Зміни, започатковані у цей час, вже у 90-х роках XX ст. вилилися у принципово іншу якість. Глибинний зміст цих процесів вимагає спеціального дослідження. Тому окреслимо лише основні напрями наукового пошуку та їх результати. Фактично від початку 1990-х років науковці намагаються по можливості знайти відповіді на актуальні питання, продиктовані тими суспільними запитами, що сформувалися в українських реаліях зламу XX–XXI ст. Підготовлено нові збірники документів, опубліковано цикли статей, побачила світ низка індивідуальних монографій, які позначені інноваційністю трактування цілого ряду спірних моментів української політичної історії раннього нового часу. Найголовнішим стало переосмислення усталених у радянській історіографії поглядів на суть Визвольної війни та її наслідків. Науковому загалу було запропоновано нову концепцію, яка докорінно переглядала сенс національно-визвольних змагань українського народу середини — другої половини XVII ст.

Центральне місце у дослідженнях науковців займала проблематика, пов'язана з висвітленням, по-перше, самої тяглості національно-визвольної, конфесійної та соціальної боротьби у їх тісному взаємозв'язку та взаємопереплетенні; по-друге, особливостей процесу державотворення у

взаємодії з соціально-економічною політикою гетьманських урядів та соціальними виступами поспільства й козацьких низів; по-третє, функціонування витвореної в ході революції національної політичної системи в цілому та окремих її структурних підсистем зокрема. Активізувалося вивчення революційних подій у регіонах: на Волині, Дніпропетровщині, Кіровоградщині, Корсунщині, Черкащині, Уманщині, Чернігівщині тощо.

Помітним успіхом сучасної історіографії стало відродження дослідження процесу формування нової української політичної еліти. З'явилися ґрунтовні праці в царині генеалогії козацьких та шляхетських родів. Зроблено першу успішну спробу з'ясувати політико-культурні орієнтації козацької старшини; чималих успіхів досягнуто у з'ясуванні політичних поглядів як окремих представників елітарних кіл, так і існуючих угруповань. Помітно активізувалася робота у сфері дослідження зовнішньополітичних аспектів існування Української козацької держави, зокрема, характеру міжнародних відносин та їх впливу на внутрішню і зовнішню політику українського народу. Відродилася традиція проведення історико-біографічних досліджень. Так, останнім часом створено цілу галерею історичних портретів володарів гетьманської булави, представників генеральної старшини і полковників. З-поміж них найповніше висвітлено життя і діяльність Богдана Хмельницького та Петра Дорошенка. Посилився інтерес до таких політичних постатей, як І. Виговський; Ю. Хмельницький; П. Тетеря. При цьому помітно скромнішу увагу приділено діяльності Д. Многогрішного, І. Брюховецького, І. Самойловича, М. Ханенка, П. Суховієнка, С. Опари, менш яскравих представників тогочасного українського політикуму, діячів регіонального та місцевого рівнів.

Не оминули вчені й комплексу питань, пов'язаних із розвитком національної свідомості, становленням й еволюцією української державної ідеї. Окреслилися істотні зрушення у вивченні процесів формування військової доктрини Б. Хмельницького, створення української армії, аналізі її стратегічно-тактичної практики, проведених у ході революції воєнних кампаній. Посилилася увага до висвітлення ролі конфесійного чинника у визвольних змаганнях українців, зокрема, значимості православ'я й православної церкви, політики гетьманів у релігійному питанні тощо. Особливо вагомими виявилися здобутки в царині дослідження геополітичного становища козацької України, зовнішньої політики українського уряду, характеру відносин з Росією, Річчю Посполитою, Портою, Кримом, Швецією, Молдавією та іншими державами. Науковцями розвінчано Переяславський міф 1654 р., сформульовано концепцію полівасалітетної залежності Українського Гетьманату тощо.

Однак, попри вагомий внесок не одного покоління українських вчених українській історіографії майже до самого кінця ХХ ст. так і не

вдалося запропонувати цілісну, позбавлену деформацій та перекручень панораму українського революційного процесу середини — другої половини XVII ст. Особливо відчутно це відбилося на розробці теоретичних аспектів проблеми. До сьогоднішнього дня продовжують залишатися дискусійними питання причин революції, її сутнісного змісту, типології, хронологічних меж, періодизації, особливостей, ролі і місця у вітчизняній та європейській історії. Наприклад, саме брак знань, а не різноманітність концептуальних підходів, породив сумну практику довільного вживання термінів «повстання», «війна», «революція» для означення типології подій (можна зустріти випадки використання авторами як синонімів в одній і тій же праці означень «козацьке повстання», «селянська війна», «козацька революція» тощо; при цьому, що прикметно, практика їхнього впровадження в суспільну свідомість не лише популяризаторами історичного знання, а й окремими представниками академічного наукового загалу зберігає свою тяглість до сьогодення). Останнім часом на цьому фоні виникає ще одна проблема. Йдеться про заперечення в певних наукових колах доцільності застосування до реалій XVII ст. таких дефініцій, як «національний», «нація», а також «Україна», «український» як назв території і народу, який проживав на «руських землях» Речі Посполитої.

Крім згаданих, існує безліч інших питань (назвемо хоча б такі, як співвідношення національно-визвольного, конфесійного й соціального аспектів боротьби; розвиток національної самосвідомості; політичні програми угруповань еліти; політична культура тогочасних станів; роль особи і мас; боротьба монархічної і республікансько-олігархічної тенденцій у політичному просторі козацької України; соборність держави; формування державної еліти; роль геополітичного фактора; масштаби руйнувань; створення нової політичної системи та її функціональна результативність; вплив на розвиток міжнародних відносин у Центрально-Східній, Східній і Південно-Східній Європі тощо), без висвітлення яких неможливо ані подолати схематичності у розумінні сутності Української революції, ані збагнути складностей і суперечностей її розвитку, ані відтворити цілісний подієвий зріз, ані вийти за межі традиційного недооцінювання її ролі і місця в європейському революційному процесі (до речі, без врахування величезного теоретичного досвіду дослідження самого процесу, накопиченого світовою науковою думкою, всі спроби осмислення його української складової навряд чи виявляться результативними).

Фактично від часу проголошення у 1991 р. незалежності Української держави проблематика величної визвольної епопеї, що за своїми масштабами не мала собі рівних в ряду тогочасних європейських революційних змагань, посідала чільне місце в наукових інтересах авторів

пропонованої праці. Наша увага акцентувалася переважно на важливих проблемних складових єдиного революційного потоку, які акумулюють у собі надзвичайно великий і різнобічний комплекс аспектів. Це і геополітичні реалії центрального і центрально-східного регіонів Європи, в силовому полі яких перебувала Україна; і рівень її економічного розвитку та політична ситуація всередині країни; це і вибудова складної ієрархії соціальної взаємодії; і відмінності засадничих принципів функціонування державних організмів і систем, з якими волею історичної долі доводилося вступати у різного роду відносини національним державним та політичним інституціям; і розстановка політичних сил; і економічний та військовий потенціал; і рівень політичної культури елітарних прошарків; і особливості національного характеру та рівень розвитку національної свідомості суспільства; зрештою, збалансованість урядової політики (причому як у внутрішньодержавному, так і міжнародному аспектах) тих, хто на тому чи іншому етапі розвитку революції перебував при владі.

Думається, такий підхід дав можливість представити виважену наукову модель цього унікального феномена українського цивілізаційного процесу у взаємопереплетенні та взаємозбагаченні таких його важливих вимірів, як ментально-аксіологічний, національно-визвольний, державотворчий, політичний, соціальний тощо. При цьому всі наші узагальнення, а також висвітлення перебігу подій були б неможливими без вагомих напрацювань в царині українського раннього нового часу кількох генерацій вчених, як українських, так і зарубіжних, в працях яких розкриваються різні аспекти суспільно-політичної історії, порушено важливі соціальні та економічні проблеми, досліджуються політичні програми українських гетьманів, їх боротьба за реалізацію державної ідеї та фундацію Української держави, а також за визнання її чинності європейською спільнотою на міжнародному рівні.

І все ж треба визнати, що попри помітні досягнення останніх років, свого подальшого осмислення потребують теоретичні аспекти дослідження Української національної революції XVII ст., при цьому основною мотивацією, що спонукає вчергове загострити увагу на дискусійних проблемах її історії, є назріла потреба ввести національний сегмент як у його подієвій, так і концептуальній складових у загальний контекст набутої соціогуманітарними науками практики дослідження революційних рухів.

Типологізація, хронологічні межі, періодизація та соціальна база національного революційного процесу

У теоретичному блоці дослідження Української революції однією з найактуальніших і водночас найскладніших (як, до речі, й у випадках з

європейськими аналогами) продовжує залишатися проблема ідентифікації цього соціально-політичного феномена. Комплексна у своїй основі, ця проблема є тісно пов'язаною як із визначенням внутрішнього змісту та типологічної сутності українських подій середини — другої половини XVII ст., так і процесами руйнування в суспільній пам'яті поколінь усталених щодо них ідеологічних кліше та стереотипів з одночасним формуванням наближеного до історичних реалій історіографічного образу. Означений контекст акумулює у собі такий важливий аспект, як семантична відповідність вживаного науковцями понятійно-термінологічного апарату. Як засвідчує практика, «ситуації, коли термінологія здатна суттєво змістити акценти в презентованих концепціях, а новітні підходи поєднати з неусвідомлюваною, чи навпаки добре завуальованою підтримкою старих концептуальних уявлень», в сучасній соціогуманітаристиці, є на жаль, зовсім не поодинокими⁴³. Подібна ситуативна «амбівалентність», на думку, наприклад, В. Маслака, «насамперед проявляється в маркуванні» національно-визвольних змагань українців «середини XVII ст. як відправного пункту ланцюга змін, що визначили канву подальшої української ранньомодерної історії та співвідношення українського нарративу з російським та польським»⁴⁴.

Не заглиблюючись у причини появи й утвердження у вжитку науковців доволі широкого спектру понять, термінів та дефініцій щодо визначення суті подій, характеру національно-визвольної й соціальної боротьби, що розпочалася у 1648 р., спробуємо, виходячи з їх внутрішньої спорідненості, звести їх у таку класифікаційну схему:

– повстання («козацьке повстання», «Руська реbelieя», «хлопське повстання», «загальнонародне повстання», «Велике козацьке повстання», «Велике українське повстання», «Національне повстання» і т. п.);

– війна («козацька війна», «селянська війна», «громадянська (домова) війна», «Велика війна 1648–1654 рр.», «польсько-козацька війна», «Національно-визвольна війна» і т. п.);

– революція («козацька революція», «буржуазна революція», «Національна революція», «Національно-визвольна революція», «Велика українська революція», «народна революція» тощо).

Зрозуміло, що кожне з цих понять («повстання», «війна», «революція») відбиває певний сегмент того складного соціально-політичного феномена, який покликали до життя українські історичні реалії другої

---

⁴³ Маслак В. Базова термінологія з історії Гетьманщини в сучасній польській та російській історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. — 2014. — Вип. 25. — С. 321.

⁴⁴ Там само. — С. 322.

половини XVII ст. Втілюючись у конкретно-історичні події, наділені спорідненими рисами, це феноменальне явище, з іншого боку, характеризувалося їх безупинним розвитком та перетіканням з однієї форми в іншу. При цьому самі події збагачувалися новою сутністю, набували характеристичних відмінностей, що, своєю чергою, потребувало адекватного їх відображення в термінології. Отже, грубою методологічною помилкою було б поставити такі поняття, як «повстання», «війна», «революція», в один синонімічний ряд, оскільки кожне із них несе у собі своє особливе, відмінне від інших внутрішнє навантаження, а отже всі вони призначаються для розкриття змісту далеко не тотожних між собою виявів суспільно-політичного життя⁴⁵.

Наукова література наводить різні варіанти трактування кожного із згаданих термінів. Так, наприклад, П. Штомпка вважає за доцільне означувати дефініціями «бунт», «повстання», «непокора» такі «масові насильницькі дії, що спрямовуються проти власних узурпаторів або іноземних завойовників», в результаті яких відбуваються лише «деякі зміни чи реформи, але не революційні перетворення». «Під “громадянською війною”, — продовжує польський вчений, — розуміється збройний конфлікт в суспільстві, який частіше за все викликаний релігійними або етнічними протиріччями». Терміни «заворушення», «соціальна напруга» тощо він пропонує вживати щодо «стихійних виявів невдоволення, тривоги, роздратування, які не спрямовані проти когось конкретно і не націлюються на будь-які зміни»⁴⁶. В понятійній матриці, запропонованій К. Чимирис, революція трактується як процес соціального змісту, що «відбувається всередині певного державного утворення» і викликає різкі перетворення кардинального характеру та має цілеспрямований певною соціальною силою характер, тоді як такі терміни, як «бунт», «повстання» тощо відзначені превалюванням стихійної складової⁴⁷.

З наведеного вище логічно напрашується висновок, що застосування терміна «повстання» є цілком доречним, коли йдеться про збройний виступ певної соціальної групи на захист своїх інтересів і проти «придушення базових інстинктів» опонента. Як правило, така форма протесту має локальний характер, відзначається слабкою організацією й організо-

---

⁴⁵ Детально ці питання розглядаються в працях: *Эйлер Д.* Восстание или революция? Англия 1640–1660. — СПб., 2004; *Goldstone J.A.* Analyzing Revolutions and Rebellions: A Reply to the Critics // *Debating revolutions.* — New York, 1995. — P. 178–200; *Goldstone J.A.* Revolution and Rebellion in the Early Modern World. — Berkeley–Los Angeles, 1991; *Selbin E.* Revolution, Rebellion, and Resistance. — London, 2010.

⁴⁶ *Штомпка П.* Социология социальных изменений. — М., 1996. — С. 372–373.

⁴⁷ *Чимирис Е.С.* Революция. Опыт когнитивного осмысления понятия // *Полития.* — 2008. — № 1 (48). — С. 126–130.

ваністю, а його керівники формулюють в зародку, а частіше не висувають зовсім програму ліквідації існуючої соціальної ієрархії й захоплення політичної влади.

Поняття «війна» ідентифікує найжорстокішу, найорганізованішу і наймасовішу форму збройної боротьби між державами, націями (народами), соціальними станами, яка носить політичний характер і спрямовується на розгром (знищення) противника й утвердження своєї волі. Як правило, при цьому боротьба позбавлена конструктивного навантаження (адже не йдеться про перетворення соціальної структури суспільства, суспільного і державного устрою тощо) — вона націлюється насамперед на запобігання агресії, утисків у національній чи духовній сферах, негативів соціально-економічної політики урядів й т. п. При цьому за певних обставин може відбуватися переростання повстання у війну.

Під дефініцією «революція», як ми мали змогу переконатися, розуміється складне соціально-політичне явище, яке визріває й реалізується в моменти найгостріших суспільних дисфункцій, коли втрачається (через вузол загострених до межі протиріч) можливість поступового еволюційного перетікання суспільної організації від застарілих у більш розвинені, прогресивніші форми. Сутнісний зміст революційного процесу (навіть за умови мирного варіанту розгортання подій) полягає у докорінній зміні (шляхом надзвичайно пришвидшених у часі перетворень) суспільного і державного ладу, панівного політичного режиму насильницьким (як правило) методом, що супроводжується одночасним зламом узвичаєних устоїв не лише суспільної, а часто й морально-побутової та духовної сфер.

Попри увесь свій трагізм, революції, на відміну від воєн, насамперед характеризуються своєю конструктивною суспільною функцією. Зумовлюючи, за зауваженням П. Сорокіна, «зміну поведінки людей, їх психіки та ідеології, переконань і вірувань, моралі і цінностей»⁴⁸, революція «як закономірно обумовлена ланка історичного прогресу, як найбільш ефективний спосіб вирішення самих гострих конфліктів у визначальних сферах життя суспільства», на думку Я. Дрбкіна, може визріти лише в умовах достатньо високої концентрації організаційних спроможностей суспільства⁴⁹. Ще більш складне історичне явище становить національна революція, коли поряд із змінами суспільного устрою відбувається, в умовах боротьби за незалежність, процес ліквідації вироблених в інших політичних культурах структурних основ організації політичного життя й

⁴⁸ Сорокин П. Социология революции. — М., 2005. — С. 32.

⁴⁹ Дрбкин Я.С. Нерешенные проблемы изучения социальных революций // Историческая наука и некоторые проблемы современности. — М., 1969. — С. 215.

заміни їх національними. Не випадково у їхньому перебігу часто спостерігається суперечливе переплетення громадянської та національно-визвольної воєн, що надає боротьбі виняткової жорстокості й супроводжується значними матеріальними й людськими втратами.

У світлі вищесказаного, як на наш погляд, широко вживані в польській історіографії і перейняті звідти окремими українськими науковцями терміни «козацьке повстання», «козацька війна», «шляхетська війна», «селянська війна» тощо є однозначно неприйнятними в застосуванні щодо українських реалій середини XVII ст., оскільки акцентуються лише на їх окремих сторонах, помітно звужуючи формат явища в цілому і зводячи його сутність до внутрішнього соціального конфлікту в Речі Посполитій. При цьому повністю ігнорується національно-визвольний аспект тогочасних подій, який сконцентрований у прагненні українців до створення незалежної соборної держави і боротьбі за її суб'єктивізацію в існуючій на той час системі міжнародних відносин.

Не точним є й широко використовуване поняття «козацька революція», оскільки також абсолютизує лише соціальний момент. Не повною мірою відбиває зміст українського феномена і означення «визвольна» або «національно-визвольна війна», яке набуло доволі широкого поширення. Як цілком слушно зауважував свого часу Я. Ісаєвич, в них не відбивається насамперед той факт, що з українсько-польською війною тісно поєднувалася і перепліталася доволі гостра соціальна боротьба всередині самого українського суспільства⁵⁰; крім того, поза увагою залишаються процеси державотворення, зміни системи суспільно-політичних відносин і соціально-економічної моделі в Українській державі.

Дійсно, розпочавшись як типове повстання, в якому, щоправда, акумулювався весь набутий на попередньому етапі досвід соціально-політичної боротьби козацтва, помножений на авторитет і політичну мудрість його керівництва, цей потужний протестний рух вже після перемог українського війська під Жовтими Водами і Корсунем набуває загальнонаціональних масштабів, поширившись практично на всі етнічні українські землі, що перебували у складі Речі Посполитої, та втягнувши у свою орбіту значні маси населення. Джерела одностайно засвідчували, що повсталася «вся Русь». За цими показниками, як доводить накопичений на сьогодні значний емпіричний матеріал щодо окремо взятих революційних виступів і масових заворушень у ранньомодерній Європі, позначена яскраво вираженим національно-визвольним, релігійним і соціальним характером боротьба, що розгорнулася в Україні влітку–восени 1648 р.,

---

⁵⁰ *Ісаєвич Я.* Передмова // Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — Вид. 2-е, випр. і доп. — Львів, 1990. — С. 8.

не мала собі рівних. Вона велася, по-перше, за витворення незалежної Української держави на всьому історичному ареалі етнічних українських земель і, по-друге, за ліквідацію річпосполитської політичної системи й середньовічних форм соціально-економічних відносин та утвердження натомість нових національних моделей, побудованих на засадах козацької державотворчості, в яких реалізовувалися значно прогресивніші тенденції організації суспільного життя.

Всеукраїнський характер руху поспільства за національне й соціальне визволення продовжував зберігатися і після 1649 р., незважаючи на втрату західного регіону та обмеження умовами Зборівського договору територіального ядра козацької держави, а отже локалізації боротьби надалі в основному теренами Брацлавського, Київського, Чернігівського та Летичівського повіту Подільського воєводства (хоча могутній виплеск її за ці межі мав місце навесні 1651, у 1652, 1655, 1664–1666 рр.).

Тісне взаємопереплетення таких напрямів боротьби, як національно-визвольний, релігійний і соціальний (принаймні Ф. Сисин підкреслював притаманність «повстанню Хмельницького» багатьох характерних «рис війни за незалежність (або горизонтальної революції), протонаціональної революції та регіонального руху»⁵¹), надавало їй максимального ступеня концентрації суспільної конфронтації, з іншого боку — спричинювало виплески жорстокості й ксенофобії, помножені на випадки застосування новою адміністрацією внутрішнього терору як засобу зниження соціальної напруги. Однак ці явища залишалися поодинокими, і принаймні їх не можна розглядати як визначальні в контексті загальної спрямованості і характеру боротьби.

У цілому динаміка революційних змін засвідчує, що реалізація планів розбудови національної держави виявлялася найбільш ефективною, коли співпадала у часі з розв'язанням проблем соціально-економічного характеру в інтересах широкого українського загалу. Натомість ігнорування останніх гетьманськими урядами завжди приводило до загострення соціальної боротьби, спалахів повстань, одне з яких навесні 1658 р. переросло у громадянську війну з усіма її трагічними наслідками. Слід зауважити, що за будь-якого розкладу політичних та соціальних сил, надання на певних етапах переваги тим чи іншим методам і спрямованості боротьби, превалюючим в ній завжди залишалося виборення незалежності, оскільки

---

⁵¹ Сисин Ф. Чи було повстання Богдана Хмельницького революцією? Зауваги до типології Хмельниччини // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Просфоніма. Історичні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. — Львів, 1988. — Вип. 5. — С. 574; 576–578.

лише це відкривало перед українським загалом перспективу входження у нову європейську цивілізацію.

Боротьба, що розгорнулася в Україні в середині XVII ст., відзначалася доволі широким спектром своїх формовиявів. У соціальній сфері протестні акції в основному зводилися до відмов від виконання визначених традиціями і середньовічним правом обов'язків; проявів непослуху; подання скарг; залишення місць проживання і переселення на інші територіальні локації; захоплення земель, сільськогосподарських угідь тощо; показачення; індивідуальних та організованих збройних виступів (як локальних, так і таких, що поширювалися на значні територіальні масиви); Селянської війни, спрямованої на злам панівних соціальних відносин; застосування економічної блокади щодо окремих регіонів тощо.

Аналогічні форми використовувалися і в політичній сфері для боротьби за національне визволення. Поряд з ними зустрічалися випадки диверсійних атак, етноконфесійних чисток (особливо у 1648–1652, 1654–1655, 1668 рр.). Широко застосовувалася така форма вирішення зовнішньополітичних проблем, як дипломатична боротьба. Найскладнішим з усіх формовиявів була війна (національно-визвольна проти Речі Посполитої у 1648–1674 рр., з Кримським ханатом у 1654–1657, 1668–1669 рр., з Молдавією у 1650 р., з Молдавією і Валахією у 1653 р., з Російською державою у 1658–1659 рр., з Османською імперією у 1674 р.).

Внутрішньополітична боротьба втілювалася у такі форми, як дискусії на старшинських і козацьких радах; дискредитація супротивників; інтриги і змови; усунення опонентів з посад; перевороти; збройні виступи; громадянська війна, яка мала місце у 1658–1663, 1668–1669 рр. Причому між соціальною і політичною боротьбою не існувало застиглих меж — вони розвивалися, змінювалися, перетікали з однієї в іншу, накладалися одна на одну.

На підставі викладеного цілком правомірно говорити про те, що складне суспільно-політичне явище, яке було започатковане на українських теренах Речі Посполитої захопленням на початку 1648 р. у результаті козацького повстання Запорозької Січі, за своєю масштабністю (у територіальному та людському вимірах), змістом, формами і характером боротьби, якісними змінами, що трансформували політичну, соціальну, економічну і духовну сфери, без будь-яких натяжок та перебільшень підпадає під ідентифікацію його як революції. Оскільки вістря боротьби спрямовувалося не лише на виокремлення України з державно-політичних структур Речі Посполитої, а й на відстоювання незалежності заснованої українським соціумом держави від посягань з боку Росії, Криму і Порту, то за своєю суттю ця революція мала насамперед чітко виражений національний характер, хоча на її окремих етапах апофеоз

боротьби зав'язувався навколо соціальної, етнічної чи релігійної складових.

В історіографії, як ми вже неодноразово наголошували, протягом досить тривалого часу залишалася відкритою проблема визначення хронологічних меж Української революції. Як відомо, в 1930–1980-х роках усталена на офіційному рівні концепція історичного розвитку України наприкінці XVI–XVIII ст. унеможлиблювала будь-які дискусії з цього приводу, отже тенденція датувати революційну добу 1648–1654 рр., яка окреслилася на початку 1950-х років, у зв'язку з широкоформатним відзначенням 300-річчя ради в Переяславі, залишалася безальтернативною на протязі майже чотирьох десятиліть.

Певні зрушення в цьому питанні намітилися в українській історичній науці на зламі 1980–1990-х років, коли започатковувалося переосмислення багатьох вузлових проблем національної історії. Саме в цей час переважною більшістю українських істориків як граничні для національно-визвольних змагань українців середини XVII ст. були визначені 1648–1657 рр. Крім того, припускалося, що Національно-визвольна війна тривала протягом 1648–1660 рр. Поряд з цим історичній науці було запропоновано гіпотезу (вона походила не з професійного середовища істориків), згідно з якою Визвольна війна фактично завершилася у 1678 р. із знищенням турками Чигирин, а своєї юридичної чинності цей акт набув закріпленням Вічним миром між Росією і Річчю Посполитою в 1686 р.⁵², яка проте, через відсутність належної аргументації, не була сприйнята фахівцями.

У 1992 р.⁵³ авторами цієї праці було запропоновано нову концепцію Визвольної війни в Україні, в якій обґрунтовувалося її закінчення 1676 р., а саме ліквідацією державних національних інституцій у Правобережній Україні, що збіглося у часі з відреченням від влади Петра Дорошенка. І хоча очікуваної з цього приводу дискусії так і не відбулося, запропоноване датування не викликало у фахових колах і серйозних заперечень. Навіть за відверто висловленого критичного ставлення до концепції в цілому І. Рибалко, зокрема, констатував, що можна погодитися з авторами в тому, що події 1648–1676 рр. «становлять собою ланки

---

⁵² Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. — К., 1995. — С. 73.

⁵³ Саме цього року побачило світ наше перше спільне дослідження «У пошуках нової концепції визвольної війни українського народу XVII ст.», яким, власне, й започаткувалися багаторічні наукові пошуки в царині переосмислення багатьох аспектів, а також самого змісту епохальної боротьби українців, що повернула в принципово нове річище сам хід історії.

єдиного процесу боротьби українського народу за створення національної держави, її незалежність і територіальну цілісність»⁵⁴.

Правомірність існування (поряд з іншими) запропонованої нами точки зору на це складне теоретичне питання, яке, без сумніву, потребує своєї подальшої розробки, підтвердили і віднайдені останніми роками в польських архівосховищах і бібліотечних фондах документи. Принаймні вони утверджують нас у тому, що подіям 1648–1676 рр. властива спільна спрямованість на звільнення з-під зверхності чужоземного політичного режиму, проголошення соборної Української держави, її унезалежнення й визнання повноправним суб'єктом міжнародних відносин, а також за утвердження революційних інновацій в соціально-економічній та культурно-духовній сферах.

До речі, сучасники й учасники національно-визвольних змагань 60-х — першої половини 70-х років XVII ст. також розглядали їх як продовження війни, що почалася у 1648 р. Зокрема, у листі до запорожців від 22 лютого 1671 р. городові козаки нагадували, що напередодні козацького повстання на Січі поляки «важким ярмом підданства обклали наш народ Український; а якщо було перед війною добре, то не потрібно було ніколи Війську Запорозькому з ними воювати. Тепер же двадцять і кілька літ воюємо, у багатьох битвах багато крові пролили і голів своїх наклали»⁵⁵. 28 березня того ж року П. Дорошенко писав до курфюрста бранденбурзького Фрідріха-Вільгельма, що, починаючи від Б. Хмельницького, Військо Запорозьке «і весь народ Руський борються проти польського ярма, і тепер поляки розділили наш край на дві частини: одну продали Московії, а другу хочуть перетворити у Дике поле»⁵⁶.

Однак не варто обходити увагою і той факт, що за своєрідним принципом «замовчування», коли фахівці не вважають за потрібне наводити на користь запропонованої суспільному загалу хронології якісь аргументи, і сьогодні на сторінках наукових, а ще частіше науково-популярних розвідок продовжують фігурувати як кінцеві 1657 і навіть 1654 рр. Втім, навряд чи дискусійним сьогодні може видаватися теза про те, що після смерті Б. Хмельницького у серпні 1657 р. боротьба за розв'язання найголовніших завдань революції не припиняється, хоча внаслідок загострення соціально-політичних суперечностей і прорахунків уряду вона велася у значно складніших умовах. Тим не менше на Правобережжі поспільство продовжувало чинити затятий спротив відновленню

⁵⁴ Рибалко І.К. Історія України. — Ч. 1. — Харків, 1995. — С. 272.

⁵⁵ Бібліотека Баворовських (Варшава). Відділ рукописів (далі — ББ. ВР.). — № 255. — Арк. 12.

⁵⁶ Бібліотека Чарторийських. Відділ рукописів (далі — БЧ. ВР.). — № 1376. — Арк. 178–180.

польських політичних і господарських структур, що переріс у масштабне повстання 1664–1665 рр. Одночасно на Лівобережжі розгорталася боротьба проти спроб російського уряду звести нанівець українську автономію.

Останніми роками в українській історіографії намітилася стійка тенденція до переоцінки наслідків політичної діяльності таких українських гетьманів, як П. Дорошенко, Д. Многогрішний та І. Самойлович. Характерним при цьому для більшості дослідників стає виділення у ній виразного державотворчого аспекту. З особливою силою прагнення незалежнити Українську державу проявилось у П. Дорошенка, який наполегливо намагався добитися возз'єднання козацької України та визнання її політичної самобутності урядами Речі Посполитої і Російської держави. Однак розпочатий з 1674 р. інтенсивний процес руйнування національних політичних структур на Правобережжі, який завершився у 1676 р. їхньою ліквідацією, ознаменував кінець революції та її поразку. Адже в наступні десятиріччя (незважаючи на всі спроби І. Самойловича, Ю. Хмельницького, І. Мазепи, С. Палія та П. Орлика) відновити її функціонування у цьому регіоні, як і добитися його прилучення до Лівобережного Гетьманату, не вдалося. В іншому — регресивному — руслі почав розвиватися і суспільно-політичний процес в Лівобережній Україні, що на кінець XVIII ст. призвело до її повного поглинення імперською системою.

Свого часу на підставі синтезного аналізу наявного емпіричного матеріалу та узагальнення типових для певних етапів боротьби форм і результатів нами було виділено у перебігу революції п'ять періодів. Перший (лютий 1648 — червень 1652 рр.) характеризується найбільшим розмахом й інтенсивністю національно-визвольної і соціальної боротьби. Швидкими темпами відбувається становлення національних державних інститутів, оформлення державної ідеї, формування політичної еліти, виборюється державна незалежність, утверджується нова соціальна система. Другий (червень 1652 — серпень 1657 рр.) відзначається погіршенням економічного й геополітичного становища козацької України та активними пошуками союзників на міжнародній арені з метою розгрому Речі Посполитої й возз'єднання в межах держави всіх етнічних українських земель. В політичній сфері започатковується утвердження монархічної форми правління у вигляді спадкового гетьманства. Для третього (вересень 1657 — червень 1663 рр.) є характерним різке загострення соціально-політичної боротьби, що в результаті вилилася в громадянську війну. Трагічним наслідком останньої став розкол козацької України на два Гетьманати (Правобережний і Лівобережний) та виокремлення Запорозжя в автономну політичну одиницю. Четвертий етап (липень 1663 — червень 1668 рр.) ознаменувався прагненням польського і російського урядів поділити Українську державу (Андрусівський договір 1667 р.) та

відчайдушною боротьбою національно-патріотичних сил за соборність козацької України. П'ятий (липень 1668 — вересень 1676 рр.) позначений новим загостренням політичної боротьби (1668–1669, 1674) посиленням втручання іноземних держав у внутрішні справи України. Відбувається ліквідація державних інституцій у правобережному регіоні, якому довелося пережити спустошливі вторгнення польських, кримських, турецьких і російських військ.

Важливим теоретичним питанням будь-якої концепції революції є окреслення її соціальної бази. Крім всього іншого, від правильного визначення того, який саме соціальний струмінь справив на перебіг революції вирішальну роль, значною мірою залежить і розуміння типологічного характеру явища в цілому. В українському варіанті з-поміж соціальних верств найважливішу роль у подіях кінця 1640-х — середини 1670-х років відіграло козацтво, яке міцно тримало у своїх руках провід і винесло основний тягар боротьби. Ця порівняно нечисленна соціальна верства, яка мала у своєму розпорядженні державотворчий потенціал і досвід воєнної організації, опинилася в епіцентрі колосального соціального катаклізму, в який раптово перетворився закономірний селянський протест проти покріпачення.

Участь козацтва надала селянським виступам цілеспрямованого та організованого характеру, поставила перед повсталими масами завдання створити етнічну державність, ґрунтовану, по-перше, на власних політичних потенціях, по-друге, на традиціях давно пригаслої в суспільній пам'яті державотворчості часів Київської Русі. Нарешті, залучивши селян до своїх лав, козацтво створило тим самим військо, здатне протистояти регулярній армії Речі Посполитої. Досить швидкими темпами в Україні пройшла ліквідація шляхетського землеволодіння та польського адміністративно-територіального устрою, а отже, по суті, відбулася радикальна зміна власності та влади.

У молодій Українській державі козацтво становило кістяк національної армії, соціальну основу формування нової політичної еліти, чинило найорганізованіший спротив феодалізації соціально-економічних відносин, оскільки виступало станом повноправних землевласників⁵⁷. Не випадково українське козацтво в другій половині XVII — на початку XVIII ст. акумулює у собі й асоціюється у суспільній свідомості з націотворчими та політичними явищами загальнонаціонального харак-

---

⁵⁷ Гришко В. До суспільної структури Хмельниччини // В 300-ліття Хмельниччини (1648–1948). — Мюнхен, 1948. — С. 37–40.

теру, щодо яких вживаються означення: «козацька Україна», «козацький руський народ», «козацька мова» тощо⁵⁸.

Надзвичайно активну участь у революційних подіях (особливо у 1648–1652, 1654–1655, 1658–1659, 1664–1668 рр.) взяло селянство. У 1648 р. в етнічних межах проживання українців фактично не залишалося району, який би не був охоплений селянським виступом. Джерела непоодинокі наводять свідчення сучасників про масову участь селянства у боротьбі: «У Литві і у Білій Русі хлопство — Русь збунтувалося проти своїх панів»; «і з Покуття, і з Підляшшя утікала шляхта наша»; «хлопська повинь опанувала всю Україну» тощо⁵⁹. Генератором соціальної активності селянства виступав козацький ідеал, і боротьба за здобуття козацького імунітету набула загальноукраїнського масштабу, реалізуючись у масовому покаянні. Селянство боролось за збереження за собою козацьких прав і вольностей, проти відновлення дореволюційних порядків як з боку польського і російського урядів, так і українських владних структур. Після придушення виступів у західному регіоні обезкровлені й позбавлені підтримки місцеві селяни, починаючи з літа 1651 р., відходять від активної участі у революції. Трагізм їхнього становища полягав у тому, що, залишившись за межами Української держави, вони перетворилися, особливо з середини 1660-х років, в об'єкт пограбувань та джерело ясиру для татарських чамбулів. Частина селян у пошуках захисту від цього лиха переходить на бік поляків та бере участь у боротьбі проти своїх співвітчизників, союзниками яких виступав Кримський ханат.

Масовості набула у 1648 р. участь у боротьбі міщанства (хоча окремі сучасні українські історики і ставлять це під сумнів⁶⁰). Саме за їхнього сприяння вдалося опанувати найміцнішими містами-фортецями. Вони відіграли провідну роль в організації боротьби в окремих районах Поділля, у Житомирському і Луцькому повітах, Руському воєводстві. На їхні плечі, нарівні з розташованими у містах залогами української армії, падав весь тягар боротьби із зовнішнім супротивником (поляками, росіянами, татарами, турками). В західному регіоні їхня доля склалася не менш трагічно, між у місцевого сільського населення.

Досить помітним у розвиток революції протягом 1648–1657 рр., зокрема, у ведення національно-визвольної боротьби, створення держав-

---

⁵⁸ Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 73.

⁵⁹ Наводиться за: Лутинський В. Твори. — Т. 2. — Філадельфія–Пенсильванія, 1980. — С. 33; Nowak Z. Zapomniane wiersze o wojnie polsko-kozackiej // Libri geganenses. — Т. 5. — Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1976. — S. 238.

⁶⁰ Див.: Яковенко Н. Між правдою та славою (Не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) // Сучасність. — 1995. — № 12. — С. 71–73.

них структур, формування еліти, вироблення політичної програми уряду тощо виявився внесок частини української шляхти. Однак, потрапляючи до складу генеральної і полкової старшини, шляхтичі виявляли схильність як до копіювання в процесі державотворення політичних структур польського суспільства та підвалин його соціально-економічних відносин, так і до відновлення дореволюційних форм власності на землю й сільськогосподарські угіддя, у зовнішньополітичній діяльності — до пошуків порозуміння з польським урядом на платформі надання Українській державі у складі Речі Посполитої статусу суб'єкта федерації чи автономії. Цей політичний курс призводив до загострення соціально-політичної боротьби, що вкрай негативно позначалося на розбудові держави.

Помітну роль у революційних подіях (особливо 1648 р.) відіграло православне духовенство, переважно його низи. Джерела фіксують неодинокі випадки, коли священники і дяки виступали організаторами й проводирями повстанських загонів, прибираючи собі подеколи титули сотників і полковників⁶¹. Верхівка ж православного кліру (за винятком київського митрополита Й. Тукальського, відомого своєю активною державотворчою діяльністю) в цілому займала обережну позицію, інколи брала на себе посередницькі функції у переговорах польського уряду з гетьманом, а у 1651 р. сприяла захопленню Києва литовським військом. З укладенням у 1654 р. договору з Російською державою у своїй більшості вище духовенство переходить від відкритої опозиції до тісного співробітництва з російською адміністрацією.

Повстанський табір відзначався доволі широким етнічним представництвом учасників. Зокрема, у їхніх лавах перебувало чимало поляків, молдаван, росіян, євреїв, сербів, вірмен, білорусів, литовців, представників інших народів, які сповідували різні віровчення. Однак абсолютна більшість втягнутого у вир революції населення належала до православних українців. У настроях цієї людності загалом переважали толерантність і віротерпимість, проте часто боротьба все ж таки набувала надзвичайної жорстокості й інколи виливалася в етнічні чистки з усіх сторін (української, польської, російської, кримської, турецької), що брали участь у революційному русі. З українського боку це мало місце по відношенню до поляків і євреїв влітку й восени 1648 р., квітні–червні 1649 р., першій половині 1657 р.; з боку поляків до українців — у травні–

---

⁶¹ Грабовецький В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. — К., 1972. — С. 115–116, 123; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — С. 123–124; Степанков В.С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648–1654). — Львів, 1991. — С. 43–44, 51.

липні 1648 р., грудні 1648 — лютому 1649 р., червні 1651 р., березні–квітні 1653 р.; поляків і татар до населення українських теренів — у січні–березні 1655 р., 1664 — першій половині 1665 р.; росіян до українців — у березні–червні 1659 р.; турків до українського етносу — влітку 1674 р. Оскільки воєнні дії (за незначним винятком) велися на території України, то саме українці зазнали найбільших втрат.

Революція як каталізатор радикальної зміни українського соціополітичного простору

Як вже зазначалося, в тривалому процесі рефлексій над феноменом революцій наукова думка запропонувала широкий спектр спостережень, гіпотез і визначень, серед яких, на наш погляд, одне заслуговує на особливу увагу, якщо враховувати загальний контекст породжених ранньомодерною епохою модифікацій соціополітичної сфери. Йдеться про досить лаконічне, проте напрочуд влучне зауваження: «Власне, революція — це і є той час, коли історія змінює свій зміст»⁶². Своєрідною хронологічною межею подібного повороту в європейській історії стало XVII ст., яке Тридцятилітньою війною та революціями в ряді країн континенту підвело ризику під рудиментами середньовічних традицій не лише в сферах соціальної й інтелектуальної взаємодії, регламентації економічних і ринкових процесів, а й порушило вікові культурно-ментальні, моральні, духовні засади існування соціальних спільнот та вивело на інноваційний рівень політичну компоненту суспільної організації. Безперечно, в регіонально відмінних частинах континенту і в неоднакових соціокультурних просторах паростки нового прокладали собі шлях з різною мірою інтенсивності та кінцевої результативності, потребували різного еквіваленту задіяності в модернізаційних процесах людських і матеріальних ресурсів. При цьому однозначним залишалось одне — Європа впевнено входила в епоху панування раціоналізму та виведення у ранг абсолюту наукового знання, пріоритетності людської особистості, якісних змін в процесах націо- та державотворення, перерозподілу сфер впливу на міжнародному рівні, водночас глобалізації наслідків політичних протистоянь.

Не залишилась осторонь таких глобальних революційних зламів і Україна, входження якої у добу нового часу відбувалося «під безжальний політично-господарчий супровід егоїстичного крещендо польської еліти, під безугавний акомпанемент зростання її феодалного хижачтва, що в

---

⁶² Федорова М.М. Революция и История (Революция в контексте времени Истории и времени Политики). — С. 83.

ньому під ту пору загрозово поєдналися і безберегий ренесансний індивідуалізм, і притаманний контрреформації релігійний фанатизм, і прагматичний товарно-грошовий розрахунок функціонера “другого покріпачення”, люто посилений тією діловитістю, яку внесла в Новий час Реформація»⁶³.

В українському варіанті сутнісний сенс перетворень революційної епохи визначається насамперед тим, що підпорядкована річпосполитським суспільно-політичним структурам, по суті, позбавлена власного елітарного прошарку українська спільнота саме в цей час спромоглася на реалізацію унікального за своїми масштабами і наслідками політичного проекту, спрямованого на створення (на гребені піднесення суспільної свідомості, що вилилося у потужний виплеск революційної енергії мас) суверенної Української держави.

Внаслідок концентрації національно-визвольного та соціального струменів до листопада 1648 р. українські землі, що перебували у складі Речі Посполитої, були звільнені від польського панування. Вперше після тривалої перерви ставала реальністю їх інтеграція у межах самодостатнього державного організму, процес утвердження якого (за величезного особистого внеску Б. Хмельницького) відбувався в умовах руйнації державних інститутів Речі Посполитої. Національною особливістю виявилось те, що темпи державотворення випереджали інтенсивність становлення власне українського суспільства й формування державної ідеї.

Державний організм сформувався лише на частині українського історично-географічного ареалу, хоча на кінець 1648 р. ядро підпорядкованої революційній владі території України становили майже всі етнічні українські землі. Однак внаслідок відмови від подальшого просування повстанської армії на захід цей регіон залишився поза межами впливів гетьманського уряду. Натомість протягом зими–весни 1649 р. під гетьманську булаву увійшли терени на схід від лінії р. Горинь–Кам’янець–Подільський. Однак у результаті укладеного Зборівського договору відбулося істотне ущільнення географічного простору Української держави. Сконцентрована у межах Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств, площа останньої становила близько 180–200 тис. кв. км. Державні кордони на заході (з Молдавією і Польщею) проходили по річках Дністер, Мурафа, Мурашка та на схід від р. Случ; на півночі (з Литовським князівством) — уздовж річок Словечна й Іпуть і далі по межі Чернігівського воєводства; на сході (з Московською державою) — по лінії давнього польсько-російського кордону; на півдні (з Османською імперією і Крим-

---

⁶³ Скуратівський В. Феномен українського бароко // Українське бароко. — Т. II. — К., 2004. — С. 378.

ським ханатом) — по нижній течії Дніпра і Дикому полю. Протягом 1654–1657 рр. вдалося добитися розширення державної території України — на заході до річок Немія і Горинь, на півночі й північному сході — за рахунок Пінського, частин Бихівського, Могилівського й Кричевського повітів. Проте у 1659 р. останні було втрачено. На наступних етапах революції державна територія зростає за рахунок освоєння Дикого поля (виникає Торговицький полк), а східні кордони Запорозжя сягають Кальміусу, Міуса, Лугані й Сіверського Донця, від нього — до Дону й далі узбережжям Азовського моря до р. Берди, вгору по ній до Конки й Дніпра⁶⁴. Населення Української держави нараховувало у 1648 р. приблизно 1,6–2 млн осіб, що складало майже половину від загальної кількості мешканців усього етнічного українського ареалу.

Конституювання національного державного організму відбулося на середину 1650 р. За формою правління це була республіка, однак після виборення козацькою Україною у червні 1652 р. незалежності все очевидніших обрисів набуває започаткований Б. Хмельницьким процес формування підвалин монархічної форми правління. Українська держава відзначалася своєрідним адміністративно-територіальним устроєм — полково-сотенним, що органічно поєднувався з військово-територіальним. Кожний полк становив собою водночас військову одиницю й адміністративний округ. У свою чергу кожен з полків поділявся на менші військові й адміністративні одиниці — сотні, а останні — на курені. Важливу роль у функціонуванні державного організму на всіх етапах революції відігравала армія, що мала власний військовий статут й чітку вертикаль підлеглих.

Оскільки процес розбудови держави базувався на традиціях Війська Запорозького, вона початково означувалася одноіменним політонімом. Дещо пізніше утверджується назва «Україна». З 1654 р. в офіційному листуванні вживалася також дефініція «Мала Русь». Політичною столицею держави став Чигирин, а Київ продовжував зберігати за собою статус традиційного духовно-культурного і релігійного центру. Відбулося

---

⁶⁴ *Горобець В.* Білорусь козацька. Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). — К., 1998. — С. 38–72; *Його ж.* «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007. — С. 95–101, 147–158; *Гуржій О.* Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. — К., 1996. — С. 35–52; *Крип'якевич І.* Студії над державою Богдана Хмельницького. Держава Богдана Хмельницького (Загальні зауваги) // ЗНТШ. — Львів, 1931. — Т. СЛІ. — С. 136; *Його ж.* Адміністративний поділ України 1648–1654 рр. // Історичні студії та їх використання. — К., 1966. — Вип. 2. — С. 124–136; *Його ж.* Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — Вид. 2-е, випр. і доп. — С. 230–231; *Пирко В.* Северное Приазовье в XVI–XVIII вв. — К., 1988. — С. 15–20 та ін.

становлення державної символіки. Функції державного герба перебрав на себе головний символ Війська Запорозького, презентований зображенням козака з шаблею при боці й рушницею на плечі. Спеціального прапору як символу держави не існувало. Частково його роль виконували гетьманські знамена.

До 1663 р. Українська держава зберігала унітарний характер, однак пізніше, в силу громадянського розбрату та під впливом геополітичного чинника, перетворилася на поліцентричне об'єднання трьох державних утворень — Правобережного й Лівобережного Гетьманатів та Війська Запорозького Низового.

В одному часовому вимірі, а до певної міри навіть випереджаючи злет національного державотворчого процесу, революція започаткувала і творення принципово нової моделі політичної системи. В її основу було покладено засади політичної організації козацтва та традиції політичної культури українців, які своїми витокami уходили в часи киево-руської державності. Разом з тим варто припустити, відштовхуючись від певних опосередкованих даних, що новосформована національна еліта послугоувалась водночас і європейським досвідом функціонування політичних інституцій, розподілу владних повноважень та впорядкування суспільних відносин, запропонованим реаліями раннього нового часу.

Головною специфікою процесу становлення національних політичних інститутів було те, що відбувався він в умовах максимального піднесення національно-визвольної, конфесійної і соціальної боротьби та за відсутності чітко сформованої (на перших порах) державницької ідеології, що не могло відповідно не позначитися на функціонуванні політичної влади, злагодженості дій окремих ланок інституційного апарату, відносинах між основними групами суб'єктів політичного життя. Гранично високим виявився і рівень впливу на політичну сферу мілітарного чинника.

Однак попри певну недосконалість та функціональну розбалансованість основною метою, засадничими принципами для української політичної системи кінця 1640–1670-х років стало підпорядкування всіх владних та соціальних ресурсів справі розбудови та суверенізації Української держави, її утвердження в міжнародному та соціокультурному просторі Європи.

Важливими складовими інституційної підсистеми в політичному полі України виступили, поряд з державою, православна церква й органи самоврядування. Відбувається (починаючи з 1648 р.) процес становлення базових елементів політичної влади — її суб'єкта, об'єкта та ресурсів, визначаються основні напрями її функціонування. Помітну роль почала відігравати регулятивна (нормативна) підсистема, попри свою недосконалість і невивершеність. Саме на неї покладалася функція забезпечення вироблення соціально-нормативної бази регулювання політичних відно-

син. Змінюється сама соціальна основа політичної системи. Досить інтенсивними темпами відбувалося становлення функціональної, інтегральної, комунікативної та культурної підсистем, цілепризначення яких наповнювалося якісно новим змістом.

Революція не лише ліквідувала чинність на звільнених теренах України владних інституцій, регулятивних механізмів й законодавчих норм Речі Посполитої, а й докорінно змінила їхній політичний устрій, соціальну й адміністративну структури і сферу соціальних зв'язків. По суті, в умовах революції в козацькій Україні відбулося оформлення принципово нової владно-управлінської системи, що спрямовувалася на утвердження національних форм державності.

Становлення національного інституту влади в українських реаліях середини — другої половини XVII ст. мало кілька яскраво виражених особливостей, водночас відзначалося складністю і неоднозначністю. На відміну від європейського ареалу, де якісні модифікації (хоч і з різною амплітудою інтенсивності та кінцевої результативності в політичному устрої і функціонуванні владних інституцій) відбулися переважно у межах усталених на різних періодах державно-територіальних утворень і спиралися на тяглість традиції, в Україні національний владний простір почав складатися в умовах відсутності власної держави, а відповідно і своїх владних структур (лише у козацькому регіоні ще до 1648 р. з'явилися їх зародки).

Процес утвердження національного формату влади явно випереджав темпи організаційного оформлення ранньомодерного українського соціуму. Разом з тим вже від початку революційного виступу на формуванні нової управлінської вертикалі кардинально почала позначатися висока шкала радикалізації соціальних настроїв. Особливість цієї вертикалі полягала в націленості вищого керівництва держави на закріплення політичних та соціальних завоювань повсталого нації з подальшою перспективою розбудови нового соціально-політичного організму. По суті, для реалізації цієї мети протягом 1648 — першої половини 1650 рр. мобілізувалися всі наявні людські ресурси, а також зміцнювалися базові владні підвалини (соціальні, економічні, політичні, духовні). Отже, український варіант владоутворення можна розглядати як втілену в практику класичну ілюстративну модель до теоретичної концепції Б. Фейя, згідно з якою джерелом виникнення влади може стати не лише державна воля, а й воля «до цього часу неорганізованої, але такої, що усвідомлює себе, групи (чи прошарку) ідентифікуватися і наважитися діяти»⁶⁵.

---

⁶⁵ Fay B. *Critical Sozial Science: Liberation and its limits*. — Ithaca–New York, 1987. — P. 130.

У специфічний спосіб визначалася і суб'єктність влади. Нагадаємо, що фундатором та творцем Української держави стала не традиційна для тогочасної Європи політична аристократія, а де-юре не визнана у Речі Посполитій спільнота дрібних лицарів-землевласників — козацтво. Без сумніву, організаційне оформлення національного інституту влади в умовах революції середини — другої половини XVII ст. відбувалося на засадничих принципах політичної організації козацького товариства та самобутніх традиціях політичної культури українського суспільства, витоки яких крилися у часах Давньоруської держави. Разом з тим, варто припустити (принаймні для цього можуть прислужитися вироблені на різних етапах державотворення концепції держави та суспільно-політичного устрою І. Вишенського, Й. Верещинського, С. Оріховського, С. Наливайка, П. Могили, Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка, І. Самойловича, І. Мазепи, П. Орлика, Ф. Прокоповича, С. Яворського й інших українських державників й інтелектуалів), що молода правляча еліта послуговувалася також європейським досвідом функціонування політичних інституцій, розподілу владних повноважень та впорядкування суспільних відносин, який було напрацьовано на етапі раннього нового часу.

Оформлення національного інституту влади проходило інтенсивно і проводилося як знизу, з ініціативи козаків і покозаченого поспільства, котрі створювали за козацьким зразком місцеві адміністративно-управлінські органи, так і зверху — зусиллями гетьмана, генеральної й полкової старшини. В революційних подіях 1648 р. викристалізовується цілком відмінна від типових для тогочасної політичної практики і властива тільки козацькій Україні форма дуалістичного управління державою — через посередництво старшинської ради й гетьмана. Зауважимо, що юридична дихотомія щодо статусу гетьмана, а відповідно функціональних можливостей обіймачів гетьманського уряду у Війську Запорозькому, що походила з правової практики Речі Посполитої⁶⁶, фактично зводиться нанівець у політичній культурі України, коли цей титул від січової громади перейняв на початку лютого 1648 р. легітимно обраний на булаву Б. Хмельницький. Завдячуючи успіхам у боротьбі проти Польщі, а також персональним якостям цього українського володаря (його яскраво виражена харизма, без сумніву, сприяла консолідації національно-патріотичних сил та піднесенню дієздатності центральних владних структур), у роки його гетьманування влада, спираючись на широку підтримку насе-

---

⁶⁶ Див.: *Брехуненко В.* Гетьман чи старший? За лаштунками номенклатури козацьких провідників (XVI — перша половина XVII ст.) // Наукові записки НАУКМА. — Т. 130: Історичні науки. — К., 2012.

лення, досягла найвищого рівня ефективності. Задовільно функціонували владні структури при І. Брюховецькому, П. Дорошенку й І. Самойловичі, хоча в цей час і спостерігалось звуження соціальної бази влади. Разом з тим, зменшення на окремих етапах функціональної спроможності державно-управлінського інституту засвідчувало зниження рівня легітимності, появу процесу «ерозії влади»⁶⁷, що стало наслідком взаємодії ряду факторів: особистісних, середовища (владного простору), процесуальних (помилки, невдачі, успіхів).

Сформована революційним шляхом політична влада набула виразного національного забарвлення. Основним її джерелом стала воля повсталого народу, який рішуче виступив проти польського панування. Джерелом влади виявилися й норми українського звичаєвого, а в самоврядних містах (за винятком ратушних) — магдебурзького права, що регулювали владні відносини. Вони визначали складну систему владних повноважень центральних і місцевих органів влади й загальнообов'язкові правила поведінки членів суспільства. Водночас слід зауважити, що, керуючись насамперед політичною доцільністю, ніж прихильністю до звичаєвих традицій, саме Б. Хмельницький прилучився до того, що від початку його владарювання на звільнених теренах започаткувався процес перетворення у джерело влади й гетьманської волі. У конкретно-історичній ситуації для Української держави частково джерелами влади ставали прагнення й воля зарубіжних монархів — польського або шведського королів, російського царя, кримського хана чи турецького султана, що в кінцевому рахунку відіграло фатальну для української державності роль.

Національною особливістю стало й те, що, перебуваючи у стадії формування, всі основні складові влади (суб'єкт, об'єкт та ресурси) відзначалися недовершеністю внутрішніх структур і неусталеністю системи взаємодії. Безпосереднім носієм влади чи її суб'єктом виступали інститути політичного життя, серед яких першість належала державі, а також (за певних обставин) окремі особи, задіяні у прийнятті ухвал, наприклад, учасники чорних / генеральних (військових) та старшинських рад. Відносини між суб'єктом та об'єктом влади загалом мали багато типологічно спільних рис з аналогічними процесами у ряді держав ранньомодерної Європи, хоча перманентно й зазнавали на собі спричиненої політичним чинником кореляції у бік повернення до зразків попередньої доби. Однак характерним було те, що національна модель взаємодії між суб'єктом і об'єктом політичного життя ґрунтувалася на тому, що сус-

---

⁶⁷ Гелей С.Д., Рутар С.М. Політологія. — Вид. 4-е, перероб. і доп. — Львів, 2001. — С. 66.

пільство в Українській козацькій державі відзначалося демократичністю, а привілейований стан (козацтво) залишався відкритим для інших станів і груп. Якщо в Речі Посполитій та в інших європейських країнах пільство (за винятком жителів магдебурзьких міст) було завжди тільки об'єктом влади, то в козацькій Україні воно через механізм генеральної ради перетворювалося і на її суб'єкта.

Уже в 1648 р. на основі козацьких традицій виник апарат управління — центральні й місцеві органи влади, які взяли під контроль усі сфери функціонування суспільства. У такий спосіб утверджувалася монополія політичної влади на регламентацію суспільного життя. Характерними для України є приклади, які засвідчують існування (особливо на початковому етапі) контролю за діями влади з боку повсталого нереєстрового козацтва й пільства.

Від самого початку нова українська влада демонструвала потужне вольове начало. Характерно, що при формуванні урядової політичної програми одним із пріоритетних для Б. Хмельницького стало завдання зміцнення владних повноважень гетьмана. Добре розуміючи, що такий курс вступав у протиріччя з традиційним республіканізмом Війська Запорозького, Б. Хмельницький, втім, вже з другої половини 1648 р. вживав рішучих заходів щодо зосередження всієї повноти влади в своїх руках. Він дедалі частіше відмовляється від практики скликання «чорної» ради, а на військовій нараді під Замостям заявив: «Панове полковники! Тут на війні мій один голос — усім наказ! До послушенства усі і ждати моїх наказів!»⁶⁸. Від початку 1649 р. джерела фіксують тенденцію ідентифікування Б. Хмельницьким свого владного статусу не як виборного й водночас підлеглого Короні гетьмана, а як цілком самодостатнього і повноправного володаря Української держави, що засвідчувало переосмислення ним самого сенсу визвольних змагань українців. Зведення нанівець залежності української влади від польського трону дало можливість Б. Хмельницькому зосередитись на вирішенні нагальних питань розбудови державного організму. Він вживав дієвих заходів для зміцнення суверенності України.

Під час революції сформувалися всі характерні ознаки політичної влади. Так, яскраво проявлялося домінування її владної волі, якій підлягали всі особи й соціальні спільноти. Її рішення ставали обов'язковими для суспільства. Політична влада мала публічний характер і відзначалася моноцентричністю (право прийняття ухвал, що стосувалися суспільства, належало державі через її вищі владні структури). Завдячуючи тому, що

---

⁶⁸ Цит. за: *Тис-Крохмалюк Ю.* Бої Богдана Хмельницького: Військово-історична студія. — Мюнхен, 1954; 2-ге вид. — Львів, 1994. — С. 21.

зусиллями Б. Хмельницького у владному просторі України було вибудовано вертикаль жорсткої централізації, апарат управління став інструментом реалізації внутрішнього суверенітету держави. Чинність його розпоряджень поширювалася на всі звільнені території.

Функціональні обов'язки влади реалізовувалися в політичній, правовій, соціальній, економічній і духовно-культурній сферах. У функціональному полі владного простору найважливішою була функція стратегічного керівництва й управління суспільством, що передбачало розбудову держави, визначення політичних цілей, проведення політики стосовно різних соціальних спільнот, мобілізацію ресурсів, ставлення до опозиційних рухів тощо. Найбільш ефективно вона проявилася на першому етапі революції, коли основною метою, засадничими принципами діяльності інституту влади стало підпорядкування всіх владних та соціальних ресурсів справі розбудови та суверенізації Української козацької держави, її утвердження в міжнародному та соціокультурному європейському просторі.

Якщо Б. Хмельницький, вибудувавши жорстку вертикаль державного управління, домогся швидкого й неухильного виконання полковими й сотенними урядами розпоряджень центральних владних структур, то після його смерті розпочався трагічний за своїми наслідками процес паралічу місцевих органів влади, що супроводжувався анархізацією суспільно-політичного життя. Загалом через егоцентризм української політичної еліти, її ненаситне устремління до влади зміст політичної функції державної владної системи після поразки революції у 1676 р. звівся посутньо до намагань збереження політичної самобутності України у формі автономії у складі Російської імперії. І лише поодинокими короткотривалими виплесками у політичному просторі Гетьманату за правління І. Мазепи, Д. Апостола, К. Розумовського, а також в політичній діяльності П. Орлика відроджувалася ідея повернення до головних стратегічних цілей і завдань революційної доби — забезпечення незалежності й територіальної цілісності національної держави.

Важливим критерієм змін в політичній сфері виступає стан розвитку політичної культури соціуму як сукупності усталених політичних поглядів, позицій і цінностей, типових стереотипів політичної поведінки, психологічних орієнтацій, ментальності тощо⁶⁹, якими обумовлюється

---

⁶⁹ Див.: *Сас П.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998. — С. 10–37; *Струкевич О.* Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). — К., 2002. — С. 23–94; *Його ж.* Політична культура еліти Української козацької держави: методологічні аспекти дослідження // *Україна в Центрально-Східній Європі.* — Вип. 3. — К., 2003. — С. 263–280.

«діяльність суб'єктів політики, функціонування політичних інституцій»⁷⁰. Нами неодноразово відзначалося, що під впливом революційних змін на теренах козацької України виникла якісно відмінна форма політичної культури, яка засновувалася на національних традиціях, коли «панівна за польської влади ідеологія шляхетського сарматизму та католицької контрреформації поступилася новій ідеології вільного козацького товариства та православ'я ... нове суспільство базувалося на ідеї, згідно з якою козацька шабля принесла йому визволення»⁷¹. Вироблена козацькою спільнотою система цінностей (права і вольності Війська Запорозького й руського народу, ідеал свободи, лицарська служба, демократизм, відданість товариству, патріотизм тощо) «вже на середину XVII ст. фактично почала визначати ціннісні орієнтації українців як нації...»⁷². Центральне місце в ній зайняв комплекс знань й орієнтацій щодо суспільно-адміністративного устрою та політичної системи козацької України, її інституцій, принципів їхнього функціонування тощо. Під впливом революційних перетворень відбувався складний, часто суперечливий процес їх переосмислення, наповнення новим змістом, зламу усталених стереотипів й зародження нових уявлень.

Витворення нової моделі політичної культури, яка впливала на сферу свідомості, поведінку соціуму й способи функціонування політичних інститутів, проходило у кілька етапів. На першому з них відбулося формування (на основі ідеї станового козацького автономізму) програми політичної автономії козацької України, яка знайшла своє втілення «у політико-культурних орієнтаціях старшини на включення України до тріалістичної Речі Посполитої як рівноцінної Польщі та Литви складової»⁷³. Перетворившись з початком революції в основну засаду політичних поглядів більшості старшин і козацького товариства, вона ще впродовж тривало часу продовжувала визначати діяльність суб'єктів політики та політичних інституцій. Навіть послідовні прихильники програми незалежності козацької України в ряді випадків допускали можливість повернення до складу Речі Посполитої за умови реформування державного устрою останньої у федерацію рівноправних суб'єктів.

⁷⁰ Політологія. Навчально-методологічний комплекс. — К., 2005. — С. 368.

⁷¹ Сисин Ф. Чи було повстання Богдана Хмельницького революцією? Зауваги до типології Хмельниччини. — С. 576.

⁷² Матях В. Формування системи політичних цінностей козацької громади та їх укорінення в суспільну свідомість // Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. — Т. 1. — К., 2006. — С. 163.

⁷³ Струкевич О. Політична еліта // Історія української культури: У 5 т. — Т. 3. — К., 2003. — С. 321.

Другий етап характеризується тим, що система орієнтацій на політичну автономію трансформувалася в ідею незалежності Української держави, що стало найбільшим досягненням у процесі еволюції політичної свідомості еліти молодого українського суспільства. Націленість на звільнення «з лядської неволі» всього «народу руського», унезалежнення від Речі Посполитої новоутвореного державного організму, по суті, означало зародження в політичній культурі національної ідеї, що стала визначальною у визвольних змаганнях українців на майбутнє, а водночас спричинилася до виокремлення й основної сфери владного волепокладання — державотворчої. Її засадничі принципи вперше було озвучено Б. Хмельницьким у лютому 1649 р. Переведення їх у площину практичної реалізації розпочалося на початку червня 1649 р., коли український володар вирушив у похід з метою створення незалежного «Руського князівства» на теренах від Перемишля до московського кордону. Відтоді, на думку О. Оглоблина, «головною метою» його діяльності «було вдержати й розбудувати Українську Козацьку державу, оборонити її мілітарно й правно-політично й забезпечити дальший розвиток української нації шляхом поширення української державної влади на всі етнічні українські землі й охоплення українським політичним та економічним впливом цілого простору між Балтикою й Чорним морем»⁷⁴.

Сформулювання державної ідеї відіграло вирішальну роль у розвитку суспільної свідомості від рівня етнічно-культурного ототожнення до національного самовизначення. Однак на шляху її реалізації доводилося долати серйозні перешкоди — конфесійну роз'єднаність нації, силу традиційного егоцентричного спрямування соціально-психологічних стереотипів поведінки тих чи інших верств суспільства, територіальний розкол України, боротьбу угруповань в колі еліти, пасивність верхівки православної церкви та інтелігенції, націленість претендентів на булаву на пошуки військово-політичної допомоги ззовні.

Фактичне здобуття козацькою Україною державної незалежності прийнято датувати червнем 1652 р. Проте різке загострення соціально-політичного конфлікту в Гетьманаті та активне втручання сусідніх держав у його внутрішні справи відіграли вкрай негативну роль як у процесі розвитку державної ідеї та її утвердження в суспільній свідомості, так і її реалізації. Вони зумовили глибокий розкол елітарної верстви, в середовищі якої, починаючи від кінця 1650-х років, чітко окреслилася тенденція повороту від концепції створення незалежної соборної національної держави до ідеї автономізму, яка виявила свою неспроможність розв'язати українське питання ще 1648 р. Подібні деструктивні настрої серед певної

---

⁷⁴ Оглоблин О. Українсько-Московська угода 1654 // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). — К., 2003. — С. 159.

частини владної верхівки деморалізуюче впливали на позиції козацтва, селянства й міщанства, які все більше зневірювалися в практичній результативності боротьби за державну самостійність.

Процес ідеологічної кризи в політичному просторі України посилювався після поразки революції. Незважаючи на спроби окремих представників вищого ешелону влади (згадаємо проекти І. Мазепи, Д. Апостола, П. Орлика, К. Розумовського) реалізувати державотворчий потенціал нації, знекровлені у довготривалій і виснажливій боротьбі, розчаровані у її політичних наслідках, морально й психологічно надломлені невдачами патріотичні сили були вже неспроможні вести рішучу боротьбу за національні інтереси.

В умовах становлення нової соціальної основи національної політичної системи (одночасно з перерозподілом форм власності на землю та земельного фонду на користь селянства в соціальній структурі суспільства було ліквідовано стан великих і середніх землевласників; різко скоротилася чисельність дрібної шляхти; керівна роль у політичному житті держави перейшла до козацької старшини; зміцнився статус православно духовенства; провідну роль у житті міст стали відігравати представники українського етносу і пришвидшився процес формування нової еліти) на центральну владу покладалося важлива місія формування якісно відмінної від існуючої в Речі Посполитій моделі відносин державних управлінських інститутів із соціальними спільнотами. В спеціальних українських реаліях XVII ст. одним із першочергових завдань у сфері соціальної політики виступало врегулювання конфесійних та етнічних питань. Від самого початку революції очолюваний Б. Хмельницьким уряд намагався запобігти етнічним чисткам й масовому винищенню іновірців. Намагаючись знайти порозуміння з українською шляхтою, щоб залучити її до визвольної боротьби і при цьому зберігати політичне домінування козацтва, Б. Хмельницький повів гнучку політику щодо шляхетського стану. Однак перехід шляхетства на службу Українській державі, незважаючи на всі зусилля гетьмана, так і не набув масового характеру. Втративши владні важелі й змушена пристосовуватися до нової державної структури (обіймання тієї чи іншої посади передбачало перехід на козацьку політично-ідеологічну платформу), шляхта позбавилася колишньої провідної ролі в суспільстві й, незважаючи на спроби урядів І. Виговського та П. Тетері за допомогою Польщі поновити її правове становище, до кінця революції продовжувала залишатися лише привілейованою соціальною групою, за якою зберігалось право користуватися земельними наділами (включаючи маєтки з підданими) з дозволу влади.

Незрівнянно більше уваги приділялося владою козацтву. З самого початку розбудови держави її центральні й місцеві управлінські струк-

тури формувалися власне з його представників. Тому не випадково уряди всіх гетьманів (за певним винятком І. Виговського й П. Тетері) дбали перш за все про обстоювання станових інтересів козацтва та легітимацію його ролі політичного лідера нового суспільства. Перед ними стояло кілька складних проблем, які виникли в ході революції і вимагали свого розв'язання. Насамперед йшлося про правове розмежування з масами покозаченого поспільства. Першу спробу у цьому напрямі влітку 1650 р. зробив Б. Хмельницький, намагаючись обмежити склад козацтва 40 тис. реєстровиків. Наступні гетьмани також виношували плани відокремити козацтво від покозачених мас. Однак опір нереєстрових козаків, покозачених селян і міщан, постійна загроза продовження воєнних дій спонукали їх відмовитися від своїх намірів. Козацтво продовжувало залишатися відкритим для інших станів і груп суспільства.

Вже на перших порах революції український уряд опинився перед непростою проблемою внутрішньої консолідації козацького стану, подолання роз'єднаності козацької старшини. Однак попри всі зусилля Б. Хмельницького і його наступників, особливо П. Дорошенка, так і не вдалося згуртувати старшин навколо ідеї збереження єдності козацької України. Різні соціальні й зовнішньополітичні орієнтації, перевага регіональних, групових й вузькогосподарських інтересів втягували їх у братовбивчий вир міжусобиць. До того ж, внаслідок помилок І. Виговського спалахнув збройний конфлікт між городовими козаками і запорожцями й окреслилося регіональне протистояння правобережного й лівобережного козацтва, що під впливом геополітичного фактора стало однією з найважливіших причин розпаду козацької України на три державні утворення, а в кінцевому рахунку і поразки революції.

Сказалося взнаки і недостатнє усвідомлення урядами тієї небезпеки, що приховувало в собі (особливо з початку 70-х років XVII ст.) перетворення козацької старшини і заможного козацтва у землевласників, котрі набували земельні володіння або у формі тимчасової власності «на ранг» як винагороди від гетьмана й царя за службу у Війську Запорозькому, або приватної власності («зуполне», «на вспартя дому», «на подпору дому», придбаної за допомогою купівлі). Тим самим козацький стан, з одного боку, роз'їдався з середини через те, що дана група козацької верхівки, пориваючи з традиційними козацькими політичними цінностями, зближалася з шляхтою, а з іншого — створювалися сприятливі умови для наростання суперечностей в середині козацької спільноти, що породжувало гострі соціальні конфлікти.

Далеко не завжди конструктивно складалися взаємовідносини української центральної влади з такою суспільною інституцією, як православна церква. Усвідомлюючи виняткове значення православ'я у національно-визвольній боротьбі й розбудові національного державного організму і

намагаючись залучитися підтримкою з боку православного кліру своєї політичної програми, Б. Хмельницький відразу ж виступив на захист його інтересів. Під загрозою смертної кари він заборонив не тільки поспільству, але й козацтву втручатися «в справи духовніє церковніє священническіє» чи образати «священников духовних отцов своїх»⁷⁵. Водночас щедро обдаровував монастирі земельними володіннями, зобов'язуючи підданих виконувати «звичкле послушенство». Допускалося духовенство й до політичної діяльності, зокрема, воно могло брати участь у роботі військових і старшинських рад, старшинських з'їздів тощо. Без істотних змін ця політика продовжувалася і наступниками Б. Хмельницького, особливо П. Дорошенком. Зі свого боку духовенство (насамперед нижче) відіграло важливу роль не лише в ідеологічному обґрунтуванні мотивів боротьби поспільства й козацтва проти Речі Посполитої, але і в її організації та навіть у керівництві нею (подібні окремі випадки фіксуються в 1648–1652 рр.).

Разом з тим існують цілком серйозні підстави щодо неоднозначної оцінки участі вищих православних ієрархів в політичному житті козацької держави. Зокрема, якщо П. Дорошенку вдалося знайти повне порозуміння з Йосифом Тукальським щодо перспектив розвитку козацької України, то один із його попередників на київській митрополичій кафедрі Сильвестр Косов демонстрував непоодинокі спроби втручання у функціонування полково-сотенних органів влади й проведення самостійної політичної лінії стосовно Речі Посполитої й Російської держави, що вносило певну напругу у його стосунки з Б. Хмельницьким. Ослаблення гетьманської влади у кінці 50-х — першій половині 60-х років, відверте втручання Москви і російських воєвод у церковні справи (воєвода Трубецької восени 1659 р. наважився призначити місцеблюстителем митрополії чернігівського єпископа Л. Барановича), з одного боку, послаблювали позиції вищих церковних ієрархів, з іншого — сприяли оформленню угруповання (переважно московфільського) духовенства, яке почало активно втручатися у державно-політичні справи Лівобережного Гетьманату. Посилення його впливів, на думку деяких дослідників, породило феномен «двовладдя світської та духовної еліти», яке тривало тут до 1685 р., тобто до фактичного підпорядкування українського православ'я Московській патріархії⁷⁶.

Не були простими і стосунки центральної та місцевої влади з міщанами. Попри те, що гетьмани (за винятком І. Брюховецького, який зробив

⁷⁵ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). — К., 1961. — С. 108.

⁷⁶ Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х кн. — Кн. 3. — К., 1994. — С. 91–94; Ричка В.М., Салій К.І. Духовенство // Історія української культури: У 5 т. — Т. 3. — С. 365–367.

невдалу спробу підпорядкувати жителів самоврядних міст своїй юрисдикції), починаючи від Б. Хмельницького, дотримувалися політики збереження магдебурзького права, підтримували міське самоврядування й залучали час від часу війтів і бурмистрів до роботи старшинських рад, на місцях спостерігалася тенденція, що засвідчувала прагнення полководної влади поставити у залежність від себе жителів магдебурзьких і ратушних міст, обкладати їх податками, змушувати виконувати різні повинності тощо. Навіть при Б. Хмельницькому великі міста (Київ, Переяслав, Чернігів, Ніжин), які традиційно володіли магдебурзьким правом, не вірили у можливість гарантій української влади щодо недоторканості їх привілеїв. Не випадково вони зверталися у 1654–1655 рр. безпосередньо до царя з проханнями підтвердити чинність магдебургії з тим, щоб відповідними грамотами «захищатися» і не мати над собою «більше панів». У наступні роки подібні клопотання перед російською стороною порушувалися й громадами інших міст (переважно Лівобережжя).

В системі взаємодії державної влади із соціальними спільнотами важливе місце відводилося політиці щодо селянства. Взявши масову участь у революційних подіях, останнє рішуче виступало проти панування шляхетського стану, підданства й повинностей, за особисту свободу й право вільно користуватися результатами важкої праці. Їм вдалося домогтися ліквідації заснованої на підневільній праці фільваркової моделі господарювання й утвердження індивідуальних селянських й козацьких господарств, що ґрунтувалися на праці вільної особи на вільній землі. У їхньому світобаченні сформувався цілком земний ідеал — набуття козацького імунітету (прав і свобод). Прагнення до його реалізації й стало потужним генератором соціальної активності селянства.

На перших порах (червень–липень 1648 р.) Б. Хмельницький намагався безуспішно взяти під контроль розгортання соціальної боротьби селян, вважаючи за можливе збереження існуючої моделі відносин між ними і шляхтою. Проте логіка подій війни переконала його, що шляхта беззастережно підтримує польський режим. Це обумовило той факт, що гетьман не лише відмовився від наміру вгамувати селянський рух, а навпаки — почав сприяти його розгортанню. Враховуючи потужний спротив поспільства відродженню дореволюційних порядків, Б. Хмельницький визнав козацькі права за покозаченими селянами і міщанами, залишаючи їх у війську. Після перемоги під Батогом (червень 1652 р.) гетьман де-факто визнав основні завоювання селян: особисту свободу, право власності на землю й вступу до козацького стану⁷⁷, що озна-

⁷⁷ Степанков В. Селянська війна 1648 — першої половини 1652 років: основні події, періодизація, особливості, наслідки // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 5. — К., 2005. — С. 289–305.

менувало успішне завершення Селянської війни на теренах козацької України.

Розпад Української держави 1663 р. на два Гетьманати зумовив певні відмінності у політичних відносинах влади з селянством в кожному з них. У Лівобережжі, попри те, що окремі старшини, шляхтичі й монастирі набували маєтності, уряд не вживав заходів, спрямованих на позбавлення селян попередніх завоювань. Хоча і відбувалося певне обмеження прав окремих груп, зростання податків, відродження особистої залежності (приватні, монастирські й рангові селяни), все ж до кінця революції переважна більшість селянства користувалася здобутими свободами. Деяко інакше ці відносини склалися у Правобережжі — у результаті воєнних дій першої половини — середини 70-х років, що вщент зруйнували Правобережжя⁷⁸, чисельність місцевого селянства зменшилася майже у 20 разів порівняно з 1648 р., і воно перетворилося у невелику соціальну групу.

Одним із важливих аспектів революційних перетворень, що, до речі, не залишився поза увагою Європи, стала організація власної господарської структури, яка б відповідала економічним інтересам нової української спільноти. Слід зауважити, що перебудова економічної сфери ніколи не обмежується лише переакцентацією пріоритетності тих чи інших господарських галузей, нарощуванням їх виробничих спроможностей, технічним переоснащуванням та втягуванням у виробничий процес значного людського потенціалу. При цьому неодмінно порушується — з позитивними чи негативними наслідками — відлагоджена на попередньому етапі система торгівельно-економічних зв'язків; змінюються координати, в яких формуються відносини між суб'єктами господарської діяльності, а також сам їх характер; заторкуються ментально-свідомісний рівень та культура виробництва тощо⁷⁹. Саме такий комплекс проблем, які виносилися на порядок денний стихійним імпульсом революції і потребували свого нагального адміністративного врегулювання, і постав перед Б. Хмельницьким вже незабаром після його обрання на булаву.

---

⁷⁸ Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. — К., 1999. — С. 262–264; Чухліб Т.В. Особливості селянського господарювання на Правобережній Україні (остання чверть XVII–XVIII ст. // Історія українського селянства. — Т. 1. — К., 2006. — С. 265.

⁷⁹ Про специфіку господарювання на українських землях у складі Речі Посполитої та пов'язаного з цим стану економіки, а також подальше формування відмінних соціально-економічних систем див., наприклад: *Зашикільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. — Львів, 2002; *Między Zachodem a Wschodem.* — Т. IV: *Życie gospodarcze Rzeczypospolitej w XIV–XVIII wieku / Materiały konferencji naukowej.* — Torun, 2007; *Rusiński W.* Gospodarka i społeczeństwo w Polsce w okresie różnofeudalnym (XVI–XVIII w.). — Poznań, 2008 та ін.

Втягнений політичними подіями середини — другої половини XVII ст. у вир суспільних і соціально-економічних перетворень доби європейських революцій раннього нового часу, український соціум з постанням самостійної Української держави опинився перед непротим і водночас доленосним вибором — залишитися в тенетах середньовічного способу виробництва з відповідною системою господарських цінностей і формами організації відносин між суб'єктами господарювання або встати на шлях (власне, запропонований козацтвом) створення моделі, ґрунтованої на засадах ринкової економіки з вільним приватним підприємництвом та породженими новою епохою соціальними і господарськими зв'язками. Обравши другу альтернативу, українці в практичній площині її реалізації фактично упередили появу пізніших концепцій в галузі дослідження економічної історії та історії економічної думки. Йдеться про тісну пов'язаність економічної сфери з політичними, духовними та соціокультурними тенденціями свого часу, доведена в теоріях Й. Кулішера, Ф. Новаліса, В. Куля, У.У. Ростоу, Д. Лукача, Р. Фьорса, Й. Шумпетера, Ж. Пуар'є та багатьох інших мислителів.

Нова епоха, породжена соціально-економічними реаліями XVII ст. та визвольними змаганнями українців, викликала до життя ряд явищ, що є справжнім етносоціальним витвором української людності (зрозуміло, що це не виключало загальних тенденцій господарського розвитку, характерних для всього Європейського континенту). Загалом попри існуючу внутрішню і зовнішню деструкцію в Українській державі створювалися сприятливі умови для економічного розвитку. Принципи економічного меркантилізму⁸⁰, закладені в програму державного будівництва Б. Хмельницьким і в основі своїй підтримані практично всіма його наступниками, з одночасною налаштованістю на вільну підприємницьку діяльність покозаченого поспільства відкривали перспективи створення в козацькій Україні розвиненого господарського комплексу як органічної складової загальноконтинентальної системи. Повсякденною практикою господарювання, особливо на першому етапі революції, українці демонстрували перевагу ініціативи особисто вільного індивідуума, який повністю усвідомлював залежність матеріального статку своєї родини від вкладеної у будь-яку виробничу сферу власної праці.

У середині XVII ст. стався грандіозний переворот у системі аграрних відносин — тут ліквідується велике й середнє землеволодіння.

---

⁸⁰ Стислу характеристику цієї економічної теорії див.: *Ведута Е.Н.* Стратегия и экономическая политика государства. — М., 2004; *Войтов А.Г.* История экономических учений. — 4-е изд., пер. и доп. — М., 2009; *Дейвис Н.* Европа — история. — К., 2006. — С. 540; Меркантилизм. — М.-Л., 1935; *Ткаченко А.А.* Экономическая история Западной Европы и Америки. — Запорожье, 1998. — С. 262.

Кардинальні зміни, що відбулися в характері і формах земельної власності, порушили підвалини всієї попередньої економічної системи. Відбувся масштабний перерозподіл земельного фонду. Основним економічним осередком господарського розвитку козацької України стало вільне селянське й козацьке господарство, що ґрунтувалося на приватній власності (сумісній з державою) на землю, чого не спостерігалося у жодній країні Східної і Центральної Європи (за винятком Скандинавії). З'явилася і набула надзвичайного поширення така форма козацького та селянського землеволодіння, як займанщина⁸¹. Захоплення на основі існуючих звичаїв землі та її наступний обробіток стали чи не нормою господарського життя України. Характерно, що здобуті у такий спосіб землі козаки і селяни вважали своєю власністю, якою могли вільно розпоряджатися: здійснювати операції купівлі-продажу, обмінювати, дарувати, заставляти і т. п.

У 40–70-х роках XVII ст. окреслилися межі основних економічних областей, господарський розвиток яких, крім низки спільних для всієї України характеристичних рис, мав доволі виразні відмінності. Це — західноукраїнський, правобережний і лівобережний регіони, територія Запорозьких Вольностей, в кожній із яких створюються власні економічні моделі. Водночас започатковується процес поступового втягнення в зону впливу створюваної в козацькій державі господарської системи Слобожанщини (хоча на неї паралельно поширювалася чинність влади російського престолу) та українського Півдня.

Основними суб'єктами господарської діяльності у цей час стають реєстрове та низове козацтво, покозачене поспільство, православна церква і міста, а її центрами — селянські, міщанські, козацькі виробничі осередки, невелика кількість збережених шляхетських маєтностей, маєтки козацької старшини та вищого православного кліру й монастирів.

Товаризація ринку праці сприяла зміцненню торгівельно-економічних зв'язків між окремими господарсько-географічними регіонами як Української держави, так і того етнічного українського ареалу, що залишався поза її межами. Водночас зростаючий попит як на продукцію сільського господарства, так і на найрізноманітніший асортимент товарів промислового сектору сприяв розширенню і відмежовуванню від вже добре відомих галузей нових виробничих напрямів, професійній спеціалізації.

Накреслюючи методологічні підходи до вивчення історії промислового виробництва в Україні, О. Оглоблин як головні висував два взаємопов'язаних завдання: по-перше, прослідкувати поступовий перехід галузей «від домашнього ремесла» до створення окремих підприємств, які б

---

⁸¹ *Багалеї Д.И.* Займанщина в Левобережній Україні XVII–XVIII ст. // Киевская старина. — 1883. — № 12.

жили «ринком та були б оснащені останніми технічними удосконаленнями та інколи користувалися вільнонайманою працею»; по-друге, розглянути процес формування зосередженої в містах промисловості, що «створювалася розвитком ринку і діяла вільнонайманою працею...»⁸². Зауважимо: обидва ці варіанти за доби революції розвивалися як на Лівобережжі, так і на Правобережжі паралельно, з більшою чи меншою мірою інтенсивності в окремо взятих господарських сферах.

Незважаючи на те, що сам термін «мануфактура» не набув на теренах Гетьманату широкого поширення (дослідники зазначають, що у XVII–XVIII ст. в Європі ним ідентифікували «не певну форму підприємництва, а промисловість загалом»⁸³), тим не менше прикметні риси мануфактуризації можна знайти у таких промислах, як мукомельний, лісний і тісно пов'язаний з ним будівельний, склоробний, залізорудний тощо. На промислову основу поступово ставали винокуріння, виробництво тканин (особливо сукна), селітроваріння. Дуже розгалужену мережу мала в 1650–1670-х роках харчова галузь, яка розвивалася переважно в малих підприємницьких формах, однак це зовсім не виключало поставленого на потік вироблення продуктів харчування в маєтностях козацької старшини, вищого православного духовенства та місцевої аристократії, а також великих монастирів з їх доволі розгалуженою і багатопрофільною господарською системою.

Без сумніву, політичні події наклали на економіку України свій карб. Зокрема, темпи розвитку та продуктивності окремих галузей коригувалися станом війни з Польщею, Росією, Кримом та Туреччиною, міжстаршинськими усобицями, що також приводили до значних руйнувань та спустошень, згортанню господарської активності цілих регіонів або окремих поселень. Ці ж фактори зумовлювали і переважання тих чи інших виробів в загальному асортименті продукції. Адже нагальною була потреба забезпечити харчування, обмундирування та озброєність козацьких полків. Збільшувався попит і щодо тих товарів, які необхідні були населенню для осілости на нових місцях, для нормального функціонування міста та села.

Загалом же привнесені революцією зміни в аграрний та промисловий сектори української економіки сприяли перетворенню її на оазу того типу господарювання, який, дещо раніше апробований на європейському заході, спричинив у наступному столітті в найбільш розвинених країнах

---

⁸² *Оглоблин А.П.* Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. — К., 1925. — С. 11–12.

⁸³ *Оглоблин А.П.* Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине. — К., 1925. — С. 17; *Кулишер И.М.* Эволюция прибыли с капитала в связи с развитием промышленности и торговли в Западной Европе: В 2 т. — СПб., 1906. — Т. I. — С. 598.

континенту великий промисловий переворот і економічне зростання. Однак, на жаль, Україна опинилася на маргінесах цього європейського процесу. Реалії склалися так, що зміцнити паросткам нового на українському ґрунті не судилося. Вже після смерті Б. Хмельницького рудименти попереднього способу господарювання та виробничих відносин, що залишилися в надрах економічної сфери, поступово почали диктувати вибір між річпосполитською, російською та національною моделями господарювання не на користь останньої. Поверталася велика приватна власність, носії якої поширювали свій вплив як на сільськогосподарський, так і на промисловий сектори, створювалися умови для другої хвилі закріпачення поспільства, українська економіка знову підпадала під вплив іноземного капіталу, для якого володіння українським ринком, українськими чорноземами та українською сировинною базою ставало стрижнем власної економічної могутності.

Процес формування Української держави невідворотно поставив на порядок денний питання забезпечення її зовнішнього суверенітету та повноправної суб'єктності в системі міжнародних відносин, що склалася в Європі на середину XVII ст. Успішне вирішення цих завдань у вкрай несприятливій для козацької України геополітичній ситуації, коли інтереси жодної з провідних країн континенту, що, власне, і визначали правила гри на міжнародній арені, не передбачали визнання її незалежності, вимагало від українського уряду створення ефективної дипломатичної служби.

В основу діяльності українського інституту дипломатії було покладено накопичений козацтвом досвід зносин з іншими країнами. Загалом у роки революції сформувалася відносно струнка, не бюрократизована й ефективна вертикаль врегулювання зовнішньополітичних питань. Від початку 1649 р., з поступовою нівеляцією ролі Генеральної ради, в Україні починає формуватися унікальна для європейської політичної практики дуалістична система управління дипломатичною службою — через посередництво старшинської ради та гетьмана. Поточну дипломатичну роботу виконував центральний орган виконавчої влади — Генеральна канцелярія.

Напрями діяльності дипломатичної служби визначалися змістом завдань, які доводилося розв'язувати владі у зовнішньополітичній сфері. Так, упродовж 1648 р. зусилля дипломатії спрямовувалися на укладення й збереження союзу з Кримом, пошуки порозуміння зі Стамбулом, заохочування російського царя і трансильванського господаря до боротьби за польську корону, визнання урядом Речі Посполитої України її рівноправним суб'єктом. З першої половини 1649 р. й до 1654 р. пріоритет надавався досягненню визнання Польщею та іншими країнами незалежності козацької України, запобіганню створення або ж руйнуванню анти-

української коаліції, пошуку надійного протектора. У 1654–1657 рр. провідними напрямками зовнішньої політики стають формування анти-польської коаліції, здобуття визнання на міжнародному рівні законності включення до складу козацької держави західноукраїнських земель, нейтралізація спрямованого проти Української держави кримсько-польського військово-політичного союзу та захист внутрішнього суверенітету від посягань з боку Російської держави. Важливою сферою діяльності дипломатів у 1648–1657 рр. залишався збір інформації про характер міжнародних відносин у Центральній, Східній та Південно-Східній Європі, внутрішньополітичне становище потенційних союзників і противників, їх військову спроможність тощо. Характерним для української дипломатії кінця 1650–1670-х років стало формування представницьких (за участю делегованих старшин і козаків від кожного полку) посольств, завданням яких було вироблення змісту важливих міжнародних договорів або ж їхнього ухвалення. Наприклад, за таким принципом організувалися посольства навесні 1659 р. на Варшавський сейм для ратифікації Гадяцького договору, восени того ж року до Москви для перегляду статей нав'язаного Ю. Хмельницькому Переяславського договору, навесні 1669 р. до Стамбула для остаточної редакції змісту українсько-турецького договору тощо.

Характерно, що при всіх політичних режимах і за будь-яких обставин основним у діяльності української дипломатії залишалося гарантування, за словами Б.Хмельницького, безпеки й «цілості нашої держави»⁸⁴. У контексті цієї головної мети на чільне місце виходило питання пошуку порозуміння з сусідніми країнами, уникнення загострення відносин з ними. Проте геополітична ситуація навколо Української держави складалася несприятливо. На середину XVII ст. на європейському зовнішньополітичному полі не лише відбулася зміна конфігурації основних фігурантів міжнародних відносин, а й, по суті, було запропоновано відмінні від попереднього часу правила гри. Укладення у жовтні 1648 р. Вестфальського миру засвідчило поразку австрійських та іспанських Габсбургів, крах їхніх намірів створити під своєю егідою світову «християнську» імперію й придушити реформаційний рух. Послабилися позиції Німеччини, Ватикану й частково Речі Посполитої, уряд якої 1645 р. пішов на зближення з Францією. Помітно змінилося становище Швеції, до якої відійшла належна до німецької території частина північного узбережжя, що створювало потенційну загрозу польським інтересам у прибалтійському регіоні. У виগ্রаші виявилася також Франція, що отримала змогу відігравати провідну роль у Західній і Центральній Європі. Важливе

---

⁸⁴ Документи Богдана Хмельницького... — С. 597.

значення мало встановлення Вестфальським миром європейської системи державних кордонів, непорушність яких гарантувалася міжнародним правом.

Головним «яблуком розбрату» у міжнародному дипломатичному та військовому суперництві, яке, починаючи від 1650-х років, не могли поділити між собою провідні монарші двори Центрально-Східної, Південно-Східної та Північної Європи, залишалася проблема підпорядкування своїм впливам нової центрально-східноєвропейської держави — Українського Гетьманату. «Його міжнародно-правовий статус, — зазначають сучасні українські дослідники, — в цей час, зважаючи на геополітичні перегрупування та міжнародні інтереси країн... постійно змінювався. Впродовж цього часу вітчизняна дипломатія ставала все більш залежною від намірів Османської імперії, Речі Посполитої, Московсько-Російської держави, Шведського королівства, Кримського ханства...»⁸⁵. Понад півстоліття українська влада, зважаючи на суперництво сильніших сусідніх держав, була вимушена проводити політику лавірування між ними, переходити з одного боку на інший, відмовлятися від одного протектора-сюзерена на користь іншого. Тим самим забезпечувалася міжнародно-правова легітимність ранньомодерної Української держави, а водночас визначалися основні вектори зовнішньополітичних програм українських урядів.

Так, якщо протягом 1649–1657 рр. стратегічна мета зовнішньополітичної доктрини спрямовувалася на досягнення незалежності держави і концентрації у її межах усіх етнічних українських земель, то від початку 1660-х років головним стає збереження територіальної цілісності козацької України та її внутрішнього і зовнішнього суверенітету. Після Андрусова 1667 р. зусилля переважно спрямовуються на досягнення возз'єднання трьох новоутворених політичних центрів та відновлення суверенітету, а після ліквідації Правобережного Гетьманату — на утримання його територіального ядра у складі Української держави. На початку XVIII ст. визначальним стає збереження існування самої держави. Основними механізмами досягнення цих стратегічних цілей залишалася політика лавірування між найпотужнішими тогочасними міжнародними гравцями.

Насправді зовнішньополітичні фактори накладалися на ускладнення ситуації в самій Україні, що не могло не позначитися відповідним чином на її зовнішній політиці та діяльності дипломатичної служби. До негативних явищ, що виразно окреслилися в політичному житті козацької

---

⁸⁵ Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. — К., 2010. — С. 126.

держави фактично відразу по переході булави до рук І. Виговського, а надалі (якщо не рахувати короткі проміжки часу) демонстрували стійку тенденцію до загострення, слід віднести послаблення центральної влади, виокремлення (не без втручання російської сторони) в окрему політичну структуру Запорожжя та започаткування відмінних політичних процесів у лівобережному регіоні. Вони отримали подальший розвиток наприкінці 1650-х — на початку 1660-х років і зумовили, як вже зазначалося, перетворення унітарної держави на конфедерацію трьох державних утворень. Поліцентризм політичної влади не міг не породити і поліцентризму зовнішньої політики. В кожному політичному центрі розроблявся власний зовнішньополітичний курс і формувалася своя дипломатична служба, що різко послаблювало міжнародне становище Української держави й створювало оптимально сприятливі умови для урядів інших країн щодо реалізації за її рахунок власних геополітичних амбіцій.

Інша негативна тенденція полягала у відсутності скоординованих дій згаданих політичних утворень на міжнародній арені. Ще одну особливість становило те, що на початку 1660-х років зароджується новий вектор дипломатичних відносин — між Лівобережним Гетьманатом та Запорожжям. Дипломатичні акції в цьому напрямі спрямовувалися на досягнення порозуміння, розв'язання конфліктних ситуацій і відновлення територіальної цілісності держави.

Важливо також відзначити і той факт, що в умовах різкого послаблення військового потенціалу козацької України внаслідок руйнування економічної сфери, обезлюднення та спустошення значних територіальних масивів (зокрема, правобережний регіон втратив понад 90% відсотків населення), політичного поліцентризму та наростання зовнішнього тиску саме дипломатичний вектор набуває вирішального значення у розв'язанні зовнішньополітичних проблем, поступово відтіснивши на другі ролі мілітарну складову.

На момент завершення Української національної революції конфліктну ситуацію з задіяністю зовнішньополітичних гравців навколо визначення міжнародного статусу України так і не було повністю розв'язано. Перебуваючи в силовому полі своїх могутніх сусідів, втягнена у вир безперервних соціально-політичних конфліктів, Українська ранньомодерна держава втратила свої потенційні можливості. Останнє не могло не позначитися на її геополітичному становищі, коли із суб'єкта вона поступово перетворилася на об'єкт міжнародних відносин. На кінець XVII ст. основний масив українських земель був поділений між Австро-Угорською та Російською імперіями.

Українська революція в системі європейських революційних рухів раннього нового часу

Класифікація визвольної епопеї, що охопила українські терени наприкінці 1640-х — у середині 1670-х років, як революції цілком логічно спрямовує увагу на проблему її співвіднесення з революційними змаганнями європейців XVI–XVIII ст. Це питання є далеко не риторичним. Адже проведення такого порівняльно-історичного аналізу не лише уможливорює успішне вирішення багатьох дискусійних на сьогодні питань теоретичного осмислення феноменального в ранньомодерній національній історії явища та зав'язаного на нього комплексу проблем внутрішньої еволюції України, а й відкриває широкі перспективи щодо розуміння ролі українського фактора в процесі цивілізаційних змін в центральному і центрально-східному регіонах Європи.

Події, що відбувалися в Україні в середині XVII ст., диктувалися всією логікою тогочасного цивілізаційного поступу. Сьогодні вже аксіомою стало те, що європейський ранній новий час впевнено увійшов у світові аннали як епоха революційних потрясінь. Революції охопили захід і схід континенту, поширилися на його центральну частину. Вони починалися там і тоді, де й коли для цього, здається, не існувало жодних, принаймні видимих, причин. Революції потрясли європейські країни із здавалося б, доволі усталеними суспільно-політичними системами. Революційні рухи охоплювали невеликі територіальні анклавів, які до цього навряд чи істотно впливали на політичну розстановку сил в Європі чи визначали шляхи її економічного розвитку. Більше того — зміни революційного характеру відбувалися і у загалом віддалених від політичної сфер (згадаємо наукову революцію XVII ст., промислову революцію, революцію цін, військову революцію тощо).

Визнавши існування перехідної від середньовіччя до нового часу епохи як системної цілісності, вчені водночас поставили питання про застосування до її вивчення системного аналізу, що, на їх думку, мало послужити «підґрунтям для такого ж аналізу кожної революції, як певної ланки щабля в системі, що розвивається, як підсистем в структурі всієї перехідної епохи і революцій, що є її складовою»⁸⁶. При цьому останні почали класифікуватися як «момент найвищого піднесення творчості мас», на якому знаходили своє вирішення ті соціальні протиріччя, що накопичувалися століттями⁸⁷, а характер загального перебігу револю-

⁸⁶ Барг М.А., Черняк Е.Б. Великие социальные революции XVII–XVIII веков. — М., 1990. — С. 4.

⁸⁷ Там же. — С. 4.

ційних рухів диктувався подібністю державних та соціальних систем⁸⁸. Відповідно в концепції Х. Кенігсбергера, «починаючи з великих селянських повстань XVI ст., соціальна революція перетворилася на невід'ємну частину європейського життя»⁸⁹. Як на унікальну особливість соціальних революцій Т. Скочпол, наприклад, вказувала на одночасність і взаємопов'язаність спричинених ними змін в соціальних та політичних структурах⁹⁰.

За кілька останніх десятиліть в американській і європейській історіографіях накопичено доволі значний досвід дослідження революційних рухів раннього нового часу, запропоновано різні методики і підходи. Причому найбільш оптимальних результатів було досягнуто на шляху міждисциплінарного поєднання методологічних засад різних суспільних дисциплін — історії, політології, соціології, історичної та соціальної психології тощо. Разом з тим значне поширення методики компаративного аналізу, на думку Л. Репіної, так і не наблизило сучасну соціогуманітаристку до розв'язання в цьому сегменті наукового знання найбільш гострих дискусійних питань⁹¹. Зокрема, в центр тогочасного наукового дискурсу було винесено такі ключові питання, як проблеми типології повстань і революцій XVI–XVIII ст.; наповненості змісту самого поняття «революція» та інших супутніх йому дефініцій і термінів; визначення хронологічних меж так званої революційної ситуації тощо. Жваво обговорювалася також можливість побудови загальної моделі революцій, що дещо згодом почало ставитися у пряму залежність від розуміння механізму функціонування самої цивілізації нового часу. Вже на початок 80-х років минулого століття американський історик П. Загорін відзначив існування трьох основних інтерпретаційних моделей революцій, причому друга ґрунтована на порівняльному їх вивченні, що дає змогу шляхом виявлення і співставлення закономірних тенденцій і притаманних їм особливостей не лише визначити місце і значення кожної революції в загальнореволюційному русі, а й виділити характерні риси епохи ранньомодерних революцій в цілому⁹². Пік представлення «нових інтерпретацій

⁸⁸ Barnavi E. Mouvements revolutionnaires dans l'Europe moderne: un modele // *Revue Historique*. — 1984. — Т. 271. — № 549. — Р. 47–61.

⁸⁹ Koenigsberger H.G. Estates and Revolutions // *Essay in Early Modern European History*. — Ithaca-London, 1971. — Р. 221.

⁹⁰ Скочпол Т. Государственные и социальные революции... — С. 26.

⁹¹ Репина Л.В. Социальные движения и революции XVI–XVII вв. в современной компаративной историографии // *Новая и новейшая история*. — 1990. — № 3. — С. 1.

⁹² Zagorin P. *Rebels and Rulers 1500–1600*. — V. 1: Society, States, and Early Modern Revolution: Agrarian and Urban Rebellions.; V. 2: Provincial rebellion: Revolutionary Civil Wars, 1560–1660. — 1982. Загалом дослідження теоретичних і конкретно-історичних аспектів революцій раннього нового часу має обширну історіографічну презентацію.

і моделей соціально-політичних конфліктів в Європі XVI–XVII ст.»⁹³ припав на 1980–1990-ті роки. Причому характерними рисами тогочасної компаративної історіографії стали як загальна тенденція до т. зв. соціологізації історичного знання, так і вдосконалення методологічного інструментарію самої історичної науки в аспектах порівняльно-історичного вивчення фундаментальних суспільних трансформацій минулого. При цьому найважливішою умовою реалізації подібних дослідницьких проєктів ставало підведення під них ґрунтового конкретноісторичного знання.

Загалом на кінець ХХ ст. в зарубіжній історичній думці зусиллями таких науковців, як Е. Ледерер, Г. Ландауер, Т. Гейгер, О. Розеншток-Хюссі, П. Загорін, К. Фрідріх, Ю. Каменка, С. Хантингтон, Ч. Тіллі, Ф. Риттбергер, Х. Кенигсбергер, Х. Гревор-Ропер, Дж. Елліотт, Р. Форстер, Дж. Грин, І.М. Берсе, Е. Барнаві, Ш. Ейзенштадт та ін., по суті, було сформульовано загальну теорію революцій раннього нового часу. Показниками результативності останніх стали насильницькі зміни існуючого політичного режиму та засад його легітимності; механізми передавання влади від однієї політичної еліти до іншої; значний модернізаційний потенціал зрушень у всіх найважливіших інституційних сферах, насамперед економічній і соціальних відносин; радикальний розрив з минулим; формування нової шкали політичних, моральних та духовних цінностей тощо.

Згідно із запропонованими концепціями, революції раннього нового часу були позначені широким розмахом і динамізмом повстанських рухів; їх тісним взаємозв'язком з сектантськими течіями, ідеологізованими політичними рухами, які супроводжувалися боротьбою між елітами; інституалізацією нових економічних, політичних і державних структур; перебудовою ідеологічної, наукової, освітньої сфер; зміною кордонів

Зокрема, йдеться про праці: *Барг М.А.* Сравнительно-историческое изучение буржуазных революций XVI–XVIII вв. // Вопросы истории. — 1975. — № 9; *Барг М.А., Черняк Е.Б.* Революции европейского масштаба в процессе перехода от феодализма к капитализму (XVI–XIX вв.) // Новая и новейшая история. — 1988. — № 5; *Рутенбург В.И.* Ранние буржуазные революции: К вопросу о начале капиталистической эры в Западной Европе // Вопросы истории. — 1984. — № 3; *Хобсбаум Э.* Век революции. Европа 1789–1848 гг. — Ростов-на-Дону, 1999; *Чистозвонов А.Н.* К вопросу о стадийно-региональном методе сравнительно-исторического изучения буржуазных революций XVI–XVIII веков в Европе // Проблемы социально-экономических формаций. — М., 1975; *Barnavi E.* Mouvements revolutionnaires dans l'Europe modern... — P. 47–61; *Elliot J.* Revolution and Continuity in Early Modern Europe // Past and Present. — 1969. — № 42. — P. 1–56; *Preconditions of Revolution to Early Modern Europe.* — Baltimore–London, 1970. — P. 1–17; *Skocpol T.* Social Revolutions in the Modern World. — Cambridge, 1997; *Tilly Ch.* European revolutions 1492–1992. — Oxford. Cambridge, 1993 та ін.

⁹³ *Ретина Л.В.* Социальные движения и революции XVI–XVII вв. ... — С. 1.

політичних і культурних спільностей; коаліційністю, диференційованістю та масовістю повстанського табору тощо. Причому сам революційний вибух провокувався різким загостренням соціальних антагонізмів (і не лише на рівні низів, а й елітарних прошарків), внутрішньою трансформацією еліти і поділом її на нову та стару, недосконалістю політичних структур, непоступливістю влади, накопиченням критичної маси соціальної дисфункції, появою спроможної до конструктивних дій нової суспільної групи, здатної стати в опозицію до існуючого режиму. Накладаючись на локальні модифікації політичного і економічного характеру, психологічну готовність суспільства до трансформації умов свого існування, геополітичний фактор і природно-географічну специфіку регіону, ці загальні чинники і обумовлювали динаміку та результативність як окремих складових, так і революцій в цілому.

Якщо стисло узагальнити напрацювання останніх років, можна побачити, що специфіка революцій раннього нового часу в загальноєвропейському масштабі полягала насамперед у поєднанні в одному революційному потоці всієї «множинності» накопичених соціальною практикою попередніх часів протестних форм і рухів, що і стало основою привнесення революційних за своєю сутністю інновацій у суспільне життя. Причому одним із основних і вирішальних, поряд із політичним, став соціальний струмінь, що в залежності від відмінностей соціально-економічних умов як різних європейських регіонів, так і окремо взятих країн, які виявилися втягнутими у загальноєвропейський революційний процес, набував більшої чи меншої масовості та характеру урбаністичного чи селянського протесту.

Ще однією із характерних прикмет революційних рухів XVI–XVIII ст. стало те, що вони супроводжувалися гострими конфліктами в християнській общині. На «релігійну клаптикову ковдру»⁹⁴, за образним виразом Н. Девіса, перетворилася Німеччина. Особливий різновид католицизму, специфікою якого було тісне переплетення контрреформації з політикою панівної династії, виник у Австрії, втягнувши в свою орбіту Чехію, Західну Угорщину, Словаччину, Сілезію, Богемію, а дещо пізніше Західну Галичину. Рух за навернення до католицизму не оминув Англійське королівство, «Швейцарію затопила ворожнеча католицьких і протестантських катонів»⁹⁵. Не уникла гострого релігійного конфлікту і толерантна Польсько-Литовська держава, яка довгий час являла собою аномалію на загальному тлі європейської віронетерпимості. Однак у роки правління Сигізмунда III Вази (1587–1632) в Речі Посполитій прокатолицька партія

⁹⁴ Девіс Н. Європа — історія. — С. 520.

⁹⁵ Там само. — С. 518.

через орден єзуїтів починає все більше впливати на урядову політику в релігійній сфері⁹⁶.

Безумовно, не можна підводити під шкалу універсалізації результативність революційних рухів в різних європейських країнах (по суті, перемогою завершилася лише Нідерландська революція, а рівень трансформацій в межах кожного суспільства був відмінним як за глибиною перемін, так і за їх часовою протяжністю). Важливо інше. В революціях XVI–XVIII ст., ідеологічний потенціал яких ретранслювався через релігійні форми, відбувся цивілізаційний перехід від трансцендентного до секуляризованого суспільного простору, який характеризувався вивільненням від пут середньовічних догм та схоластики значного інтелектуального потенціалу. В сфері інституціональній революції раннього нового часу дали неоціненний досвід трансформацій політичного та суспільного устрою, створення централізованих політичних систем, будівництва національних держав та їх конституювання. В соціальній сфері були закладені основи формування ранньомодерних європейських націй. В сфері економічній вони започаткували формування індустріальної чи напівіндустріальної, орієнтованої на ринок економіки, становлення нової форми економічного мислення — меркантилізму.

Варто відзначити ще одну характерну особливість ранньомодерних європейських революцій. Її вираженням стала помітна залежність еволюційного поступу європейських країн від зовнішнього тиску, що набув свого втілення у війнах, суперництві між державами, формуванні міжнародних політичних і економічних систем. Його дієвість (поряд із внутрішнім тиском, що виявлявся у формуванні нових еліт з великими потенційними можливостями та зростаючим рівнем самосвідомості суспільства) проявилася у зміні режимів повсюдно в тих країнах, де відбулися революції т. зв. «першої хвилі модерну», — Нідерландах, Англії, американських колоніях і Франції.

Віднісши останні до розряду «великих», Ш. Ейзенштадт зауважив як головну їхню відмінність від масових виступів у традиційних суспільствах «зв'язок між рухами протесту і втягнення цих рухів у політичну боротьбу, що точилася у центрі, характер їх базової символіки і її структурне вираження, а також наслідки»⁹⁷. Разом з тим процес чіткої градації тогочасних революційних рухів помітно ускладнений загальною розмитістю меж раннього нового часу. В різних наукових концепціях до них зараховуються гусистські війни 1419–1437 рр., Реформації і Селянські війни в Німеччині початку XVI ст., соціальні рухи в Шотландії,

⁹⁶ Там само. — С. 520–521.

⁹⁷ *Ейзенштадт Ш.* Революция и преобразование обществ... — С. 223.

Нідерландська революція середини — другої половини XVI ст., Англійська революція середини XVII ст., французька Фронда, повстання 1640-х років у Каталонії, Португалії і Андалузії, т. зв. двірцева (безкровна) революція 1650 р. в Нідерландах, повстання Мазаньєлло в Неаполі 1647 р., Велика французька революція кінця XVIII ст., а також революційні події в британських американських колоніях. Як приклад «великомасштабного регіонального повстання з обмеженим революційним потенціалом»⁹⁸ згадується виступ під проводом О. Пугачова у Росії. Однак у жодній із запропонованих класифікаційних схем згадки про революційну боротьбу на українських теренах відсутні. Об'єктивно з цього напрашується, як на нашу думку, лише однозначний висновок — завдячуючи утвореному в польській, російській імперській та радянській історіографіях її деформованого образу, фактично спорадичних звернень до революційної тематики українських вчених для зарубіжної наукової спільноти Українська революція XVII ст. залишилася повною terra incognita. На жаль, мало що зрушилося в цьому аспекті і під впливом наукового доробку новітньої української історіографічної школи.

У світлі вищесказаного спробуємо визначити, за якими показниками вписується в загальну схему європейського революційного процесу раннього нового часу українська складова. Адже виведення її за локальний масштаб означає визнання європейськості української цивілізації не лише в історичній проекції, а й в перспективі майбутнього розвитку.

Свого часу Т. С্কочпол як першочергові у вивченні «соціально-революційних перетворень» модерної доби висунула завдання з'ясування питання, «яким чином держави Старого порядку опинилися у стані кризи», а також простеження «ходу самих революцій від початкових смут до консолідації відносно стабільних і особливим чином структурованих нових порядків»⁹⁹. Підкреслюючи той факт, що революційні рухи спричинюються «довгостроковими факторами», англійська дослідниця водночас акцентувалася на тому, що вони «виростають з структурних протиріч і напруження, внутрішньо притаманних старим режимам»¹⁰⁰. Спробуємо змодельовати ці загальні положення на українські реалії ранньомодерної доби, зосередившись насамперед на переддні Української революції, а відповідно зупинимось на з'ясуванні спільного і відмінного у визріванні причин української і європейських революцій.

На середину XVII ст. Україна, як і Нідерланди напередодні революції 1566–1609 рр., не мала державної незалежності, її етнічні землі були

⁹⁸ Preconditions of Revolution to Early Modern Europe. — P. 1–17.

⁹⁹ С্কочпол Т. Государственные и социальные революции... — С. 11–12.

¹⁰⁰ Там же. — С. 27.

поділені між Польським королівством й (в значно менших долях) Великим князівством Литовським, Молдавією, Австрією та Трансильванією. Здавалося б, так очікуване їх об'єднання у межах одного державного утворення, тим більше з достатньо високим, як на свій час, рівнем культури й політичної толерантності, відкриє перед українським соціумом широкі перспективи для рівноправного утвердження своєї самобутності як складової ранньомодерного соціокультурного простору. Однак цього не сталося. Близько 5 млн українців, які проживали в Речі Посполитій¹⁰¹, починаючи з кінця XVI ст., відчували на собі наслідки зверхнього ставлення корінного населення до інших етнічних спільнот. В умовах рішучого наступу Контрреформації і поширення католицизму (в його польській моделі) православна церква і віра автоматично на державному рівні набували дисидентського статусу. Спроба частини верхівки православного духовенства знайти вихід із скрутного становища, в якому опинилася українська православна конфесія, шляхом укладення в 1596 р. Берестейської унії зазнала невдачі, оскільки її не підтримала більшість українців й вона не призвела до загальної унії обох церков, а спроби Ватикану і Польщі використати її у своїх політичних цілях сприяли загостренню конфронтації між православними й уніатами¹⁰².

Відкривши шлях до консолідації єдиного панівного стану на основі польської політичної доктрини, Варшава всіляко сприяла покатоличенню й полонізації традиційної української еліти, що вело до відриву її від національного коріння, відмови від захисту національних інтересів. На середину XVII ст. панівний стан українського суспільства остаточно втратив історичну роль політичного проводиря нації. Внаслідок денационалізації більшості провідної верстви, розколу духовенства, усунення православних українців від керівних ролей в органах місцевого самоуправління та відсторонення їх від активної економічної діяльності, витіснення на маргінеси річпосполитської цивілізації національної культури, мови, освіти тощо український соціум опинився перед реальною загрозою консервації у стані традиційної «селянської нації».

Особливо болісно сприймалися більшістю українського населення спроби впровадження неприйнятних для православного світогляду норм і

---

¹⁰¹ Баранович А.И. Украина накануне Освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны). — М., 1959. — С. 133; Кісь Я.П. З історії торговельних зв'язків України у XVI — першій половині XVII ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. — К., 1982. — Вип. 8. — С. 82; Компан О.С. До питання про заселення України в XVII ст. // Укр. іст. журн. — 1960. — № 1. — С. 69–78.

¹⁰² Історія церкви та релігійної думки в Україні. Кінець XVI — середина XIX століття. — Кн. 3. — С. 18–56; Тимошенко Л.В. Артикули Берестейської унії 1596 р. // Укр. іст. журн. — 1996. — № 2. — С. 15–26 та ін.

цінностей у святая святих — сфери духовного життя й побуту, що ґрунтувалися на віковичних традиціях моральних устоїв, сформованих на основі православної віри. Львівський єпископ Гедеон Балабан у 1598 р. писав в одному з листів, що поляки «пильно стараються про це, щоб наш руський бідний народ унівець повернути і зовсім викоринити»¹⁰³. Один з галичан у 1636 р. з гіркотою зауважував: «Король — лях, гетьман — лях, коли б ще Бог був лях, тоді б усім нам був кінець»¹⁰⁴. Отже по суті, на українських теренах Речі Посполитої відбувався типовий для країн Центральної і Західної Європи процес наступу на неписані етичні норми, що співіснують у будь-якому суспільстві з державним правом і які французький юрист Рене Муньє назвав «фольклорним правом»¹⁰⁵ (до речі, цей фактор відіграв далеко не останню роль у створенні вибухо-небезпечної ситуації у найрозвиненіших на той час європейських країнах).

Його глибокі корені у свідомості широкого загалу українців заклали фундамент спротиву експансії католицизму. За таких обставин українське православ'я, православна церква набувають чинності «центру спільної спадщини історичних і культурних традицій, датованих часами Київської Русі. Саме ця церква, репрезентуючи виразно окреслені культурні традиції, уможливила швидке зростання рутенського національного почуття»¹⁰⁶ в середовищі українців, «які посилено билися над витворенням нового образу самих себе»¹⁰⁷. Тому не випадково православ'я, як і реформаційні ідеї в Німеччині та кальвінізм в Нідерландах й Англії¹⁰⁸, відіграло роль ідеологічного чинника у визріванні революції.

Боротьба протилежних тенденцій відбувалася в соціально-економічній сфері. Одні з них засвідчували проникнення на українські терени

---

¹⁰³ Цит. за: *Крип'якевич І.П.* До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI — на початку XVII ст. // *Укр. іст. журн.* — 1966. — № 2. — С. 82.

¹⁰⁴ Цит. за: *Hornowa E.* Stosunki ekonomiczno-spoleczne w miastach ziemi Halickiej w latach 1590–1648. — *Opole*, 1963. — S. 270.

¹⁰⁵ *Чеканцева З.А.* О новом подходе к истории народных движений: Франция XVI–XVIII вв. // *Новая и новейшая история.* — 1993. — № 4. — С. 82.

¹⁰⁶ Цит. за: *Рубчак М.* Від периферії до центру: розвиток української національної самосвідомості у Львові XVI століття // *Філософська і соціологічна думка.* — 1993. — № 1. — С. 98.

¹⁰⁷ Там само. — С. 110.

¹⁰⁸ *Рутенбург В.И.* Ранние буржуазные революции: (К вопросу о начале капиталистической эры в Западной Европе) // *Вопросы истории.* — 1984. — № 3. — С. 72–73, 76; *Чистозвонов А.Н.* Нидерландская буржуазная революция XVI века. — М., 1958. — С. 78; *Его же.* Четыреста лет Нидерландской буржуазной революции // *Вопросы истории.* — 1967. — № 2. — С. 101–102; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. — С. 26.

притаманних для цивілізації нового часу форм суспільних відносин (вони, починаючи з XVI ст., активно утверджувалася у Західній Європі, зокрема, в Нідерландах, Англії, Франції), інші — зміцнення найвідсталіших підвалин суспільного устрою середньовічної доби.

Хоча за рівнем розвитку промисловості й торгівлі Україна відставала від Німеччини, Англії й Нідерландів, все ж на цей час вже окреслився процес розкладу цехового ремесла і в багатьох промислах відбувалося зародження початкових форм мануфактурного виробництва, що відкривало нові перспективи організації економічного господарювання¹⁰⁹. Особливо виразно подих нової цивілізації проявлявся, на відміну від Німеччини й Нідерландів, не в розвитку промисловості й торгівлі, а в сільськогосподарському виробництві півдня України, що в якійсь мірі віддалено нагадувало ситуацію в Англії. Сприятливі природно-кліматичні умови, наявність величезного фонду неосвоєних земель, традиційно слабкі впливи центру відіграли важливу роль у формуванні тут якісно нового типу господарства — козацького, яке у своїй основі було фермерським.

Внаслідок того, що даний регіон України локалізувався зоною Великого кордону, що, власне, розділяв європейську і кочову цивілізації, впливи останньої суттєво позначалися на способі життя місцевого населення: козакам доводилося зі зброєю в руках постійно захищати сім'ю, домівку й результати важкої, але вільної праці. Водночас вони мусили протистояти натиску з боку державного механізму Речі Посполитої, магнатів та шляхти. Так у горнилі «самопала й плуга» विकристалізувався відмінний від селянського, користуючись термінологією А. Гордона, «сукупний історичний індивід», наділений волею, розумом, здатністю не лише сприймати, а й генералізувати ідеї й виявляти ініціативу у діях¹¹⁰.

На тлі набуваної обертів фактичної денационалізації традиційного елітарного прошарку козацьке товариство виявило великі потенційні можливості й динамізм у процесі самоорганізації не лише власного стану,

---

¹⁰⁹ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К., 1994. — С. 194–201; Його ж. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. — К., 1970. — С. 81, 91–96; Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. — К., 1963. — С. 233–285; Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1589–1654 рр.). — К., 1975. — С. 21–26; Пономарьов О.М. Про початок мануфактурного періоду на Україні // Укр. іст. журн. — 1970. — № 3. — С. 29–35; Стришинец Н.М. Промышленность Украины XVI — первой половины XVII веков: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Ярославль, 1980. — С. 1, 14–23; Толстов Р.Д. Развитие ремесла и возникновения мануфактури на Украине (XVI–XVII ст.) // История народного хозяйства та экономической думки Української РСР. — К., 1983. — Вип. 17. — С. 69.

¹¹⁰ Цит. за: Чеканцева З.А. О новом подходе к истории народных движений... — С. 86.

а й у становленні нових суспільних відносин. Опустивши, за влучним висловом О. Компан, «ідею свободи з небес на землю»¹¹¹, воно виявилось спроможним виробити на цій основі кодекс «козацьких прав і вольностей» — неписаних етичних правил, природних прав і правових норм, які визначали його суспільний статус (до речі, останній не набув правового визнання в юрисдикції Речі Посполитої). Саме цей різновид «фольклорного права» стає суспільним ідеалом для селянства. Не випадково з кінця XVI ст. прагнення селян і незаможних прошарків міщанства до здобуття козацького імунітету набуває масштабів загальноукраїнського явища. За даними гетьмана Івана Петрижицького, у березні 1632 р. чисельність козаків уже становила 60 тис.¹¹²

На відміну від російського аналога, українське козацтво, переживаючи бурхливий еволюційний процес, дуже швидко почало виконувати «історичну місію національного речника українського народу»¹¹³. Внаслідок цього південний регіон стає територіальним ядром формування національної держави. Вже у 1625 р. польський король Сигізмунд III змушений був визнати, що «зовсім призабувши віру й підданство, козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою...»¹¹⁴. Саме козацька спільнота виступила тим суспільним середовищем, в якому прагнення визволитися з-під іноземної залежності, продуковане також духовенством та інтелігенцією, набуло найвищого ступеня своєї концентрації¹¹⁵.

З іншого боку, на відміну від тих європейських країн, де ліквідація особистої кріпацької залежності в її найважчих формах передувала революціям¹¹⁶, в Україні з кінця XVI ст. спостерігається зворотний процес. Охопивши суцільно східний та західноукраїнський регіони, елементи заснованої на кріпацтві організації поширюються на ті області, де проживали ще не закріпачені селяни і козаки. Отже, якщо, наприклад, в Нідерландах визріло глибоке протиріччя між динамічним характером внутрішнього розвитку суспільства та інерцією владних структур і ус-

¹¹¹ Компан О. Кипень у «казані історії» // Вітчизна. — 1985. — № 9. — С. 184.

¹¹² Мицик Ю.А. Джерела до вивчення історії антифеодальної та визвольної боротьби українського народу наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. у фондах архівів ПНР // Архіви України. — 1986. — № 5. — С. 59.

¹¹³ Брайчевський М. Конспект історії України. — К., 1993. — С. 72; Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 // Літературна Україна. — 1992. — 2 лип.

¹¹⁴ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. — М., 1954. — Т. 1. — С. 64.

¹¹⁵ Щербак В.О. Чинники становлення козацької самосвідомості // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку / Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань. — К.—Черкаси, 1995. — С. 95.

¹¹⁶ Адо А.В. Крестьянство в европейских буржуазных революциях XVI–XVIII вв. // Новая и новейшая история. — 1983. — № 1. — С. 51.

танов¹¹⁷, то в Україні вододіл між старим та новим проходив в соціально-економічній сфері й вилився у зіткнення двох господарських систем — козацької, що була самою передовою у тогочасній Європі, й найвідсталішою фільварковою¹¹⁸.

Не можна обійти увагою того факту, що Українська революція почалася, набрала найбільшого розмаху й організованості, а також найдовше тривала в регіонах, де сформувався козацький стан і зберігався прошарок незакріпачених селян (центральні і південні терени Київського та східні Подільського воєводств, Брацлавське воєводство). Подібне мало місце й під час революції в Нідерландах, а також Великої французької революції кінця XVIII ст.: там також найінтенсивніший виплиск боротьби спостерігався в районах, де найбільше збереглися позиції селянського господарства і селянської власності на землю¹¹⁹.

Ще кілька спостережень. По-перше, французький історик І. Берсе, вивчаючи протестні рухи у Франції XVII–XVIII ст., дійшов важливого висновку щодо того, що «бунтівники» ніколи не виступали ініціаторами конфлікту — їхні дії завжди були відповіддю на агресію ззовні: з боку держави, церкви, аристократії¹²⁰. Як свідчать роботи М. Грушевського, К. Гуслистого, П. Жуковича, І. Кіку, С. Леп'явка, В. Марочкіна, П. Михайлини, В. Щербака й інших дослідників, в аналогічному напрямі з кінця XVI до середини XVII ст. розгорталася соціальна і визвольна боротьба в Україні. Її вістря спрямовувалося на захист соціальних, релігійних, національних прав, які опинилися під загрозою наступу на них соціальних і державних структур Речі Посполитої.

По-друге, французькі вчені, сферою зацікавлень яких стала соціально-економічна історія, з'ясовуючи природу соціального насильства, слушно звернули увагу на роль притаманного колективній свідомості повсталих мас т. зв. міметизму (наслідувальності), що проявлявся під час виступів у копіюванні дій державного репресивного механізму¹²¹. Ця закономірність мала місце і в Україні. Чим жорстокіше влада розправлялася з учасниками рухів (першим таким випадком стала масова розправа польських

---

¹¹⁷ Чистозвонов А.Н. Традиции и новации в современной историографии Нидерландской революции XVI в. // Средние века. — М., 1984. — Вып. 47. — С. 250.

¹¹⁸ Сидоренко О.Ф. До питання про соціально-економічні підвалини козацької держави // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали республіканських історичних читань). — К., 1991. — С. 153.

¹¹⁹ Адо А.В. Крестьянство в европейских буржуазных революциях XVI–XVIII вв. — С. 61–62, 66; Чистозвонов А.Н. Нидерландская буржуазная революция XVI века. — С. 29, 189.

¹²⁰ Чеканцева З.А. О новом подходе к истории народных движений... — С. 83.

¹²¹ Там же. — С. 79.

жовнірів над обеззброєними повстанцями та їхніми сім'ями у Солоницькому таборі у 1596 р.¹²²), чим нестерпнішими ставали визиск і знущання з боку шляхтичів й орендарів, тим більшою виявлялася хвиля насильства з повстанського табору.

У розвитку революції у Німеччині, Нідерландах та Англії важливу роль відіграли реформаційні ідеї. Не варто ігнорувати їхнього значення і у визріванні ідеологічних передумов Української революції. По-перше, специфічною формою реформаційного руху були братства, діяльність яких сприяла розвитку освіти й культури. По-друге, чимало православних полемістів у своєму проповідництві використовували елементи реформаційної ідеології. По-третє, Реформація стала важливим провідником ренесансо-гуманістичної європейської думки, що поширювалася в Україні. По-четверте, протестантські громади приділяли помітну увагу розвитку освітньої справи, зокрема, вивченню рідної мови¹²³. У зв'язку з цим є підстави стверджувати, що ідеологія Реформації позитивно вплинула на процес піднесення національної самосвідомості українців, почуття патріотизму, підготувавши таким чином ґрунт для розробки національної державної ідеї, оскільки «руська знать інкорпорованих до Польщі земель так і не дала політичної програми для руського національного існування»¹²⁴.

Отже причини, що призвели до Української національної революції, без перебільшення, становлять одну із закономірних ланок процесу визрівання соціальної і визвольної боротьби, що охопила низку європейських країн у 40–70-х роках XVII ст. Так, у 1640 р. розпочалася революція в Англії; в цьому ж році спалахнули всенародне повстання португальців проти іспанських поневолювачів і «війна женців» у Каталонії за збереження автономії. В 1647 р. розгорнулася антиіспанська боротьба у Південній Італії та Сицилії, в ході якої Неаполь було проголошено

¹²² Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 7. — С. 230–232.

¹²³ Дзюба Е.Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским. Вторая половина XVI — первая половина XVII в. — К., 1987. — С. 15–21, 28–40, 59–72; Ісаєвич Я.Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVII ст. — К., 1966. — С. 16–52, 76–86, 101–106, 169–171; Кашиуба М.Ф. Реформаційні ідеї в діяльності братств на Україні (XVI–XVII ст.) // Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації. — К., 1991. — С. 26–51; Любащенко В.І. Елементи вільнодумства в ідеології ранньої Реформації на Україні // Там само. — С. 52–76; Паславський І.В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI — першій третині XVII ст. — К., 1984. — С. 12–65; Савич А. Нариси з історії культурних рухів на Вкраїні та Білорусі в XVI–XVIII ст. — К., 1929. — С. 29–62, 170–187.

¹²⁴ Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації. — С. 68.

республікою. Високою була соціально-політична напруга у Данії; визрівали Фронда у Франції та масові селянські повстання в Австрії, Росії, Швеції, Швейцарії тощо. Головне полягало в тому, що середньовічний соціокультурний простір все більше втягувався у стан кризи, яка супроводжувалася зародженням і розвитком нової цивілізації.

Вже від початку 1648 р. в українському революційному русі виразно проявилася спрямованість на розв'язання таких основних завдань, як визволення з-під панування Корони Польської; створення в етнічних межах України соборної держави і відстоювання її незалежності; ліквідація великої земельної власності, фільваркової системи господарства, кріпацтва й утвердження в сфері аграрних відносин козацького типу господарювання. Певною мірою це нагадує завдання Нідерландської революції, а саме: виборення національної незалежності й встановлення нових соціальних відносин. Таким чином, спільним для обох революцій стало переплетення соціальної боротьби з національно-визвольною, чого не можна сказати про революції в Німеччині та Англії. Щодо соціального складу учасників, то Українська революція знаходиться ближче до двох останніх, ніж до Нідерландської, оскільки в ній головною і керівною силою виступало козацтво й активну участь взяло селянство, при меншій активності міщан і вкрай слабкій ролі міської економічної еліти (яка лише зароджувалася і була переважно іонаціональною) й інтелігенції. В Нідерландах же, внаслідок значного розвитку типових для нового часу соціальних відносин у містах (особливо в сфері торгівлі), провідну роль відігравали міщани, очолювані індустріально заангажованою знаттю, хоча участь у боротьбі брали також селяни й частина дворян¹²⁵.

Звертає увагу на себе той факт, що грандіозний розмах визвольної і соціальної боротьби українців у 1648 р. збігся у часі з початком Другої громадянської війни в Англії, що завершилася стратою у 1649 р. короля Карла Стюарта; спалахом антиабсолютистського руху (Фронди) у Франції; повстанням міщан і селян у Московській державі, Австрії, Білорусі тощо. Польський підканцлер Геронім Радзейовський, наприклад, зауважив своєму французькому співбесіднику: «Ми бачили Данію і Англію на один крок від загибелі, потім зараза перекинулася до Франції, і ваші заворушення ще не були заспокоєні, як вони вже перекинулися до

---

¹²⁵ *Адо А.В.* Крестьянство в европейских буржуазных революциях XVI–XVIII вв. — С. 48–69; *Історія України: Нове бачення.* — К., 1995. — Т. 1. — С. 158–218; *Немцов А.Н.* Великая Крестьянская война 1525 г. в Германии в советской историографии // Проблемы всеобщей истории: Историографический сборник. — Ленинград, 1967. — С. 70–82; *Павлова Т.А.* Английская буржуазная революция в освещении советской историографии // Вопросы истории. — 1968. — № 10. — С. 152–162; *Чистозвонов А.Н.* Нидерландская буржуазная революция XVI века. — С. 33–182.

Польщі». Шведський уповноважений посол на Вестфальському конгресі (осінь 1648 р.) Сальвіус повідомляв урядові: «Видається якимось великим дивом, що в усьому світі чути про повстання народу проти правителів, як от у Франції, Англії, Німеччині, Польщі, Московії, Турції, Великій Татарії, Китаї»¹²⁶.

Поза сумнівом, у середині XVII ст. на Європейському континенті відбувалися дві рівноцінні події модернізаційного змісту — Англійська й Українська революції. Мабуть, не випадково намітилася тенденція до встановлення політичних контактів між її керівниками. Так, у 1649 р. новий англійський уряд звернувся з відозвою до українського гетьмана як союзника у боротьбі проти спільного ворога, а в 1656 р. Олівер Кромвель направив до Бранденбурга генерала Джефсона, який мав встановити зв'язок з Б. Хмельницьким з метою створення «великої антиримської, антигабсбурзької і антиконтрреформаційної коаліції». Не варто проходити повз той факт, що сучасники подій порівнювали Б. Хмельницького та О. Кромвеля як «двох найбільших бунтівників», державних діячів, котрі не поступалися один перед одним у честолюбстві, хоробрості та спритності¹²⁷.

Ф. Сисин слушно поставив питання про значення національного чинника в період найвищого розвитку революції в Україні (1648–1657 рр.), звернувши увагу на те, що «на відміну від Португалії чи Каталонії» тут не існувало королівства або регіональних інституцій, які б традиційна еліта захищала як втілення «нації». На його думку, лише в 1655–1656 рр. Б. Хмельницький відкрито проголосив мету — об'єднати українські землі й повалити польське правління¹²⁸. Справді, до початку революції ані стара еліта, котра денаціоналізувалася й втратила роль виразника й захисника національних інтересів, ані нова, що лише формувалася, виявилися неспроможними сформулювати програми створення незалежної Української держави. У цьому відношенні рівень розвитку національної свідомості українців поступався португальцям чи нідерландцям. Разом з тим уже з кінця XVI ст. джерела фіксують тенденцію до закріплення в національній свідомості української спільноти критерію самоідентифікації шляхом зростання алгоритму вживання поняття «вітчизни», «рідної

---

¹²⁶ Цит. за: *Поршнев Б.Ф.* К характеристике международной обстановки освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов // *Вопросы истории.* — 1954. — № 5. — С. 50–51.

¹²⁷ *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). — К., 1992. — С. 186–218; *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі. — К., 1960. — С. 31.

¹²⁸ *Сисин Ф.* Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації. — С. 67.

землі» стосовно території їхнього проживання. Як підкреслювали львівські ремісники у 1599 р., «ми не пройдисвіти, але на Руській, рідній землі на підставі унії (мається на увазі Люблінська унія 1569 р. — *Авт.*) живемо спільно з поляками...»¹²⁹. Вже під час повстання 1637–1638 рр. козацька старшина висунула програму, в якій робилася спроба поєднати гасла боротьби за «віру християнську» і козацькі «золоті вольності» з гаслами боротьби за ліквідацію владарювання польської шляхти на території «всієї України». В універсалі від 4 листопада 1637 р. до «козаків і черні» полковник К. Скидан титулував себе «опікуном всієї України»¹³⁰.

Протягом літа–осені 1648 р. боротьба мала виразну національно-визвольну спрямованість, на що першими звернули увагу І. Франко та В. Липинський¹³¹. Як і в Нідерландах, загони повстанців намагалися знищити все, що було пов'язане з іноземним пануванням. Наприклад, міщани Клевані, руйнуючи садиби польської шляхти, промовляли при цьому: «Нехай і пам'ятка лядська не буде»¹³². Подібних прикладів можна навести десятки. Національно-визвольний характер боротьби змушені були визнати й окремі представники політичної еліти Речі Посполитої. Так, литовський канцлер Альбрехт Станіслав Радзивілл у кінці липня 1648 р. звертав увагу сейму на необхідність дбати про збереження її територіальної цілісності, пам'ятаючи приклади Голландії та Неаполітанського повстання. Подібної позиції дотримувався і канцлер Єжі Оссолінський¹³³. Застереження щодо того, що боротьба українців може привести до ситуації, коли вони «повністю виб'ються з підданства Корони Польської і собі створять нову козацьку Річ Посполиту чи Руське

¹²⁹ Цит. за: *Рубчак М.* Від периферії до центру: розвиток української національної самосвідомості у Львові XVI століття // *Філософська і соціологічна думка.* — 1993. — № 1. — С. 110.

¹³⁰ Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБУ. ІР). — Ф. 11. — № 13402. — Арк. 327, 336, 372, 460; *Натикач П.* Проблема формування суспільно-політичних поглядів учасників селянсько-козацьких повстань першої половини XVII ст. // *Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина / Матеріали Міжнар. наук. конф., присвяченої 500-річчю українського козацтва.* — К., 1993. — Вип. 1. — С. 73–74; *Щербак В.О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648–1654 рр. — К., 1989. — С. 56–81; *Wojcik Z.* *Wojny kozackie w dawnej Polsce // Dzieje narodu i państwa polskiego.* — Kraków, 1989. — Т. 1–2. — С. 10.

¹³¹ *Липинський В.* Твори. — Філадельфія–Пельнсільванія, 1980. — Т. 2. — С. 34–39; *Франко І.* Хмельницина 1648–1649 років у сучасних віршах // *ЗНТШ.* — Львів, 1898. — Т. 23–24. — С. 17–24.

¹³² *Архив Юго-Западной России.* — К., 1914. — Ч. 3. — Т. 4. — С. 395.

¹³³ *Radziejwill A.S.* *Pamiętnik o dziejach w Polsce 1647–1656.* — Warszawa, 1980. — Т. 3. — С. 94–95, 103.

князівство», містяться і в «Дискурсі про сучасну війну козацьку чи хлопську» анонімного автора (осінь 1648 р.)¹³⁴.

Отже, існують всі підстави стверджувати, що саме в першій половині 1649 р., а не в 1655–1656 рр., як комусь би хотілося вважати, було сформульовано мету національно-визвольної боротьби, а саме: взято курс на вироблення державної ідеї, що засвідчило появу якісно нового етапу в розвитку політичної культури українців. І тут вже вкотре напрошується аналогія з Нідерландами, де процес складання нації значно поступався темпам утвердження національної самосвідомості, якою іспанський деспотизм сприймався як форма національного зневажання¹³⁵. В українському варіанті аналіз джерел дозволяє недвозначно стверджувати: вже в перші роки революції українці також добре усвідомлювали, звідки походить загроза їхній національній самобутності і чого вони хочуть добитися, ведучи боротьбу. Інше питання, що в наступні роки логіка розвитку революції, відмінність політичних позицій її керівників вносили корективи у зміст національної державної ідеї (до речі, англійський вчений Ентоні Д. Сміт відзначив далеко не простий процес формування в нідерландців розуміння спільної мети та ідентичності¹³⁶).

Навіть поверхове зіставлення Української і Нідерландської революцій (в національно-визвольному аспекті) демонструє наявність ряду спільних рис. Насамперед йдеться про довготривалість боротьби за незалежність, нерівномірність її розвитку, імпульсивність, чергування спадів і піднесення. Так, у Нідерландах масові революційні виступи мали місце у 1566, 1572, 1578–1583 рр., і в підсумку в 1609 р. революція перемогла. Найвищого розмаху в Україні боротьба набирала у 1648–1649, 1651–1655, 1664–1668, 1671–1674 рр. Однак, на відміну від Нідерландів, революція тут завершилася поразкою.

Революційний процес в обох країнах мав складний і суперечливий характер. О. Чистозвонов відзначав, що непросто переплетення соціально-економічних, політичних і релігійно-ідеологічних протиріч у Нідерландах нерідко ставило населення по різні боки барикад¹³⁷. Подібна ситуація неодноразово складалася в Україні, особливо наприкінці 1650-х — у 1670-х роках, коли селяни, міщани й козаки нерідко брали участь у військовому протистоянні на боці польських, московських, кримських чи турецьких військ.

¹³⁴ *Ochmann-Staniszevska A.* Pisma polityczne z czasow panowania Jana Kazimierza Wazy 1648–1668. — Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1989. — Т. 1. — С. 6.

¹³⁵ *Чистозвонов А.Н.* Нидерландская буржуазная революция XVI века. — С. 45.

¹³⁶ *Смит Е.Д.* Национальна ідентичність. — К., 1994. — С. 19.

¹³⁷ *Чистозвонов А.Н.* Четыреста лет Нидерландской буржуазной революции. — С. 101.

В обох країнах мало місце переплетення національно-визвольної боротьби з соціальною, щоправда, оскільки Нідерландська революція була «революцією переважно міською», то селянський рух не набрав у ній загальнонаціонального характеру¹³⁸. В ході Української революції соціальна боротьба селянства переросла в могутню Селянську війну (1648–1652 рр.). При цьому боротьба оформлювалася в найрізноманітніші форми, включаючи воєнні дії, політичні й дипломатичні акції. На жаль, і в Нідерландах, і особливо в Україні протиборчі сторони часто виявляли нетерпимість, терор, жорстокість тощо, що призвело до численних невинуватих жертв.

Українська і Нідерландська держави постали не на всій історичній території первинного розселення етнічних спільнот, а лише на їх певних частинах, внаслідок чого кордони встановлювалися не за національно-мовним, а за географічним поділом. Думається, що далеко не випадковою виглядає подібність соціально-економічних регіонів, що послужили ядром утворених державних організмів. Так, у Нідерландах держава виникла і відстояла незалежність у північних провінціях: Голландії, Фрісландії, Дренті й інших, де зберігався значний прошарок вільних селян, які не знали особистої залежності, новий економічний порядок мав надійніше підґрунтя, а селянсько-плебейський рух виявився організованішим¹³⁹. Українська держава оформилася у південному і південно-східному регіонах, де також більшість селян залишалася незакріпаченою й зосереджувався козацький стан, який виступав організаційною і керівною силою революції. Тому уряди обох держав докладали багато зусиль, щоб домогтися включення до їх складу решти територій, проте безуспішно. До того, ж на відміну від Нідерландської держави, Українську, внаслідок загострення соціально-політичної боротьби й втручання сусідніх країн, у 1663 р. було розколото на Лівобережний й Правобережний Гетьманати, чого так і не вдалося подолати.

Відсутність єдності серед політичної еліти негативно позначалася на ході визвольної боротьби. І якщо Нідерландській державі все ж вдалося уникнути громадянської війни, то в козацькій Україні прорахунки еліти в оцінках соціально-політичної ситуації, різні (часто протилежні) зовнішньополітичні орієнтації спровокували громадянські війни у 1658–1665 та 1668–1669 рр. з усіма похідними від цього трагічними наслідками для українського суспільства.

---

¹³⁸ *Адо А.В.* Крестьянство в европейских буржуазных революциях XVI–XVIII вв. — С. 60–61.

¹³⁹ *Чистозвонов А.Н.* Нидерландская буржуазная революция XVI века. — С. 29, 189.

В обох революціях надзвичайно важливу роль (далеко не завжди позитивну) відігравав геополітичний фактор. Причому якщо ворогом незалежності Нідерландів була лише Іспанія, то проти виборення Україною суверенітету, крім Речі Посполитої, виступали також Кримський ханат, Російська держава та Османська імперія. За таких обставин козацькій Україні не вдалося відстояти незалежність. За цілком слушним зауваженням Я. Дашкевича, трагедія її полягала в тому, що «як соборна держава вона могла виникнути й зміцніти лише під протекторатом одного з прихильників-сусідів»¹⁴⁰.

Відомо, що релігійний фактор відіграв важливу роль у розвитку Німецької, Нідерландської та Англійської революцій. Нідерландський історик З.В. Снеллер писав: «Нідерландська війна за незалежність, що б про це не говорили, була в той же час і релігійною війною»¹⁴¹. Важко переоцінити значення цього чинника і в Українській революції. З самого початку гасло захисту української православної церкви висувається на одне з чільних місць у політичній програмі повстанців. Незважаючи на те, що верхівка православного духовенства, очолювана київським митрополитом С. Косовим, прагнула залишитися осторонь визвольної боротьби й зберегти лояльність до Варшави (дехто з представників українського кліру виношував ідею «універсальної унії» з Ватиканом¹⁴²), на місцях чимало священників взяли у 1648 р. найактивнішу участь у боротьбі поспільства.

Саме православна віра стала ідеологічним знаменом національно-патріотичних сил під час виборювання незалежності, тоді як католицизм асоціювався з політичним курсом протилежного табору. Подібну роль, до речі, відігравало католицьке віровчення під час революцій у Німеччині, Англії та Нідерландах¹⁴³. Інше питання, що з часом московський уряд намагався підпорядкувати українську православну церкву своїм політичним інтересам, перетворити її в знаряддя колонізаторської політики щодо Української держави. Тому глибоко прогресивними виглядають заходи П. Дорошенка та Й. Тукальського, спрямовані на створення окремого

---

¹⁴⁰ Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. — К., 1994. — С. 274.

¹⁴¹ Цит. за: Чистозвонов А.Н. Четыреста лет Нидерландской буржуазной революции. — С. 101.

¹⁴² Мицик Ю.А. Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького: Зб. наук. праць. — К., 1995. — С. 32; Плохий С.Н. Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI–XVIII вв. — К., 1989. — С. 148–183; Харшин М.В. Богдан Хмельницький та українська православна церква (1648–1657 рр.) // Укр. іст. журн. — 1995. — № 4. — С. 96–98.

¹⁴³ Рутенбург В.И. Ранние буржуазные революции. — С. 73, 77; Чистозвонов А.Н. Нидерландская буржуазная революция XVI века. — С. 78, 85.

Українського патріархату як важливого політичного фактора утвердження самостійності козацької України¹⁴⁴.

Як це не видається парадоксальним на перший погляд, все ж є підстави висловити думку, що незважаючи на жорстоку боротьбу, в ході революції вперше в історії України в політичній та ідеологічній сферах започатковується практика утвердження гуманістичних ідеалів нової цивілізації. Так, ані Б. Хмельницький, ані його наступники не були прибічниками розпалювання фанатизму в поспільстві. По-друге, керівники Української революції були позбавлені почуття національної винятковості і нетерпимості до інших націй, представники яких проживали в Україні. Зокрема, національно-релігійна толерантність Б. Хмельницького дозволила заручитися у визвольній боротьбі підтримкою частини польських шляхтичів, міщан і селян. Окремі з них потрапили до козацького реєстру 1649 р. (не випадково до змісту Зборівського договору було внесено пункт про захист інтересів шляхтичів-католиків, котрі перебували в складі українського війська).

Загалом завдяки виваженій політиці Б. Хмельницького вдалося запобігти серйозних конфліктів на етнічній та конфесійній основі з представниками інших національних груп, які проживали в Україні. Немало з них брало участь у революції на стороні українців. У полки і сотні Війська Запорозького, наприклад, як свідчить реєстр 1649 р., входили росіяни, молдавани, литовці, білоруси, татари, вірмени, грузини, серби, турки, чехи, німці¹⁴⁵.

Досліджуючи суспільно-політичні погляди Богдана Хмельницького, Ф. Шевченко звернув увагу на той факт, що він, віддаючи належне традиційному для свого часу уявленню про те, що все, що відбувається у суспільному житті, визначено «Божим провидінням» («Все на світі, — писав гетьман в одному з листів, — і добре, і лихе діється з волі Божої»), все ж відповідальність за окремі події і вчинки покладав на людей¹⁴⁶. У цьому відношенні характерним є зроблене ним зауваження у листі до турецького султана від 28 листопада 1648 р.: «Неможливо всебічно і ґрунтовно визначити людські вчинки, не враховуючи їх закономірностей та одвічної волі неба. Справедливість цього світу так розмірена, що в

---

¹⁴⁴ Архів Головний актів давніх (далі — АГАД). — Ф. 3. — № 25. — Арк. 143, 197, 198.

¹⁴⁵ Шевченко Ф. Представники різних народностей в українському козацькому війську під час Визвольної війни // Історія українського середньовіччя: козацька доба: Зб. наук. праць (На пошану історика, лауреата Державної премії ім. Т. Шевченка Олени Апанович). — К., 1995. — С. 10–18.

¹⁴⁶ Шевченко Ф. Історичне минуле у сприйнятті Богдана Хмельницького // Доба Богдана Хмельницького: Зб. наук. праць. — К., 1995. — С. 99–100.

одних відбирає, а другим дає владу і мудрість. Кривда ж, гніт і неволя викликають сувору помсту з боку справедливості, щоб Божі настанови проявлялися у всьому на очах живих людей, задовольняючи обидві сторони, — як багатого, так і бідного»¹⁴⁷.

Великий інтерес викликає порівняння динаміки соціальної протестної складової Української революції з розгортанням соціального протесту під час інших європейських революцій. На відміну від Нідерландів, де, як уже нами відзначалося, селянський рух не набрав загальнонаціонального характеру (хоча в Голландії і Фрісландії в 1572 р. діяли 5-тисячні загони, а в 1578–1579 рр. у Фландрії — 10–12-тисячні¹⁴⁸), в Україні влітку 1648 р. він вилився у Селянську війну, що тривала до літа 1652 р. Вже восени 1648 р. вона поширилася на всі етнічні українські землі. Її масштаби справді були грандіозними і не мали собі рівних у Європі протягом XVI–XVII ст. (навіть Велика селянська війна в Німеччині 1524–1526 рр., що охопила майже всю територію країни і в якій взяло участь близько 200 тис. осіб¹⁴⁹, помітно поступалася українській в кількості учасників, організованості, інтенсивності, силі завданого удару по існуючій соціально-економічній структурі суспільства тощо).

Вивчення змісту й мети протесту українських селян і залежних мешканців міст і містечок дає підстави стверджувати, що вони фактично нічим не відрізнялися від протестних акцій селян під час європейських революцій XVI–XVIII ст. Незважаючи на часом виразно окреслений розбійницький аспект (особливо в опришківському русі на території Подільського і Брацлавського воєводств протягом усього періоду революційного протистояння); жорстокість, що часто досягала крайніх меж, основний зміст селянських виступів полягав у ліквідації всіх різновидів особистої залежності й існуючих форм середньовічних соціальних відносин, у виборенні особистої свободи і вільної (фермерського типу) власності на землю.

Впадає у вічі вражаюча подібність вимог українського селянства з вимогами селян не лише під час Німецької чи Англійської революцій, а й значно пізнішої в часі Французької кінця XVIII ст. Так, німецькі селяни відмовлялися від платежів і робіт, заявляючи, що не дозволять чинити над

---

¹⁴⁷ Документи Богдана Хмельницького... — С. 628.

¹⁴⁸ *Адо А.В.* Крестьянство в европейских буржуазных революциях XVI–XVIII вв. — С. 60–61.

¹⁴⁹ *Адо А.В.* Крестьянство в европейских буржуазных революциях XVI–XVIII вв. — С. 58; *Смирин М.М.* Народная реформация Томаса Мюнцера и Великая Крестьянская война. — М., 1955. — С. 384–547; *Чайковская О.Г.* Вопрос о характере Реформации и Крестьянской войны в Германии в советской историографии последних лет // Вопросы истории. — 1956. — № 12. — С. 142.

собою утисків, як це мало місце за попереднього часу. Нападаючи на маєтки й замки, вони стверджували, що «не будуть виконувати жодних доручень» і «взагалі не хочуть більше мати панів». Причому в охоплених повстанням районах селяни створювали зародки державної влади¹⁵⁰. Під час Англійської революції вони вимагали повернення до старого маноріального звичаю, до низьких рент, до фіксації і полегшення файнів (платежів за допуск до держань), ліквідації станового верховенства і привілеїв дворянства й духовенства; прагнули також повернення обгороджених земель, а в общинне користування — лісів, парків, місць для мисливства й рибної ловлі. В селах велися розмови про те, що «джентрі довго були нашими господарями, а тепер ми маємо нагоду самим стати господарями» (Оксфордшир, 1642 р.); «уже в цьому році ми не побачимо в Англії жодного дворянина» (Норземптоншир, 1643 р.)¹⁵¹. У роки Французької революції селяни заявляли, що «вони хочуть повної відмови від десятини і феодалних зобов'язань», щоб «не було більше ні сеньйорів, ні володільців десятини». Один із ватажків селян в області Бурбонне (1790 р.) говорив: «Ми тепер господарі», бо «вже прогнали частину дворян до чужих країн»¹⁵².

Цього ж добивалися українські селяни. Вже наприкінці травня 1648 р. польські урядовці звернули увагу на те, що селянський протест спрямовується лише проти шляхетського стану. Специфіка селянського руху в Україні полягала в тому, що селяни масово покозачувалися й запроваджували на місцях «козацький присуд» і «козацькі порядки», тобто створювали власні органи управління (подібне явище мало місце під час селянських війн в Німеччині, Росії та Китаї), які було покладено в основу державного інституювання. До кінця 1648 р. у соціальній структурі українського суспільства вперше в європейській історії не знайшлося місця для панівного в середньовічній суспільній організації стану. Ліквідувавши притаманні попередньому часу форму власності на землю й повинності, селяни в наступні роки зі зброєю в руках рішуче захищали свої завоювання, що відкривали шлях до розвитку їхніх господарств на інноваційній основі.

---

¹⁵⁰ *Смирин М.М.* Народная реформация Томаса Мюнцера и Великая Крестьянская война. — С. 384–424, 448–471, 494–544; *Адо А.В.* Крестьянство в европейских буржуазных революциях XVI–XVIII вв. — С. 53, 58–59.

¹⁵¹ *Адо А.В.* Крестьянство в европейских буржуазных революциях XVI–XVIII вв. — С. 53–54; *Английская буржуазная революция XVII века.* — М., 1954. — Т. 1. — С. 409–425.

¹⁵² *Адо А.В.* Крестьянство в европейских буржуазных революциях XVI–XVIII вв. — С. 53–54.

Зрештою, український уряд після розгрому польського війська під Батогом (червень 1652 р.) пішов на визнання головних завоювань селянства у межах Української держави (поразка революції у західному регіоні призвела до реставрації й консервації тут дореволюційної аграрної структури, як це мало місце на півдні Нідерландів¹⁵³), чого не можна сказати про селянські війни в Німеччині та Росії. Навіть у роки Англійської революції було збережено держання-копігольд (воно поширювалося на 60% селян) і всі пов'язані з ним селянські повинності і права лордів-манорів; вціліла також десятина. Лише в часи Французької революції відповідно до законів від 17 липня 1793 р. та 18 травня 1794 р. знищувалася «всяка повинність чи рента, заплямована найменшою ознакою феодалізму», і селянин став рівноправною особою, вільним власником своєї землі¹⁵⁴. Хоча у правовому відношенні в Україні уряд подібних указів не видавав, фактично український селянин на півтора століття раніше добився приблизно такого ж становища, як у Франції. Відомі великі виступи селян і міщан на захист своїх здобутих завоювань наприкінці 1657–1658, 1664–1666 рр. Не без підстав анонімний автор на початку 1664 р. зауважував, що «вільні люди не могли терпіти» зловживань з боку панів, тому і спалахували повстання.

Ще одне спостереження. Аналіз політичного розвитку України та Англії під час революцій дозволяє виявити спільну тенденцію — зміцнення особистої влади їх вождів (відповідно Б. Хмельницького та О. Кромвеля) й еволюцію республіканської форми правління в монархічну (в Україні у 1657 р. запроваджено спадкове гетьманство, а в Англії у 1653 р. — протекторат Кромвеля). Курс Б. Хмельницького на утвердження монархії у формі спадкового гетьманства визначався розумінням історичної перспективи розвитку національної держави — його реалізація сприяла б консолідації еліти й суспільства навколо державної ідеї, розвитку національної свідомості, запобіганню міжусобній боротьбі за булаву. Не випадково після його смерті всі більш-менш визначні українські правителі рано чи пізно приходили до висновку про необхідність зміц-

---

¹⁵³ *Адо А.В.* Крестьянство в европейских буржуазных революциях XVI–XVIII вв. — С. 62; *Похилевич Д.Л.* Структурні зміни в помісті після Визвольної війни українського й білоруського народів // 300 років возз'єднання України з Росією : Наук. зб. Львів. Ун-ту. — Львів, 1954. — С. 75–90; *Степанков В.С.* Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648–1654). — Львів, 1991. — С. 118–122.

¹⁵⁴ *Адо А.В.* Крестьянство в европейских буржуазных революциях XVI–XVIII вв. — С. 63–68; *Лавровский В.М., Барг М.А.* Английская буржуазная революция. Некоторые проблемы Английской буржуазной революции 40-х годов XVII века. — М., 1958. — С. 248–250; *Павлова Т.А.* Английская буржуазная революция в освещении советской историографии // Вопросы истории. — 1968. — № 10. — С. 157–160.

нення гетьманської влади у бік її абсолютизації, запровадження принципу її успадкування. Однак, на відміну від Англії, в якій у 1660 р. відбулася реставрація монархічної форми правління, в Українській державі збереглася республіка.

Отже, викладений матеріал дає підстави стверджувати, що Українська революція 1648–1676 рр. типологічно входить в єдиний ряд європейських революцій XVI–XVIII ст., органічно долучившись разом з ними до процесу зародження й утвердження на континенті нових суспільних відносин, нової цивілізації.

* * *

Вересень 1676 р. обернувся для українського суспільства різким поворотом від великого модернізаційного проекту революційної доби на шлях зміцнення тенденцій деструктивного змісту, що зрештою завершилося повним підпорядкуванням української політичної й соціальної самобутності імперським порядкам. Втім, подібно до всіх великих ранньомодерних революцій, значення яких вимірялося як короткотривалою, так і довготривалою історичною перспективою, в історичному поступі української нації революція XVII ст. стала великою школою боротьби, в горнилі якої істотно збагатилися форми і зміст національно-визвольних змагань, кристалізувався соціальний досвід народу. Неодноразово в подальшому сила народної пам'яті в роки збройного протистояння чи в періоди відносного затишшя повертала українців в революційну добу, коли їх соціальні ідеали матеріалізувалися в практичних діях повстанців. У свідомості народного загалу ця доба стала важливим рубежем у зміні його соціально-економічного становища. Протягом тривалого часу, попри поступове зниження рівня політичної активності, козаки, селяни і міщани продовжували користуватися плодами своїх соціально-економічних завоювань.

Революція надала нового потужного імпульсу розвитку національної свідомості. Успіхи, здобуті на початковому її етапі, активізували процес формування у різних прошарків суспільства «духу національного патріотизму». В умовах гострої суспільно-політичної боротьби в ній укорінилися ціннісні орієнтації на єдність держави; започатковується створення нового образу вітчизни — «Матері-України» та її головного захисника — козака як типового виразника національного характеру. Важливою політико-культурною цінністю українського соціуму, що перетворилася у невід'ємну складову політичної свідомості еліти, стало сформоване Б. Хмельницьким уявлення про соборність, що, попри прояви непослідовності й відступництва, активувалося у її намагання об'єднати в єдиній державі історичні українські території.

Традиції соціальної боротьби революційних років живили собою могутній протестний рух XVIII ст., який вилився у форму гайдамаччини і на всіх етапах якого простежувалася виразна тенденція до тісного переплетення соціального та національного. Особливо стійкі стереотипи зберігало селянство на ідеалізований ним козацький стан. Зокрема, дослідникам відомий лист кн. О. Безбородька, датований кінцем XVIII ст., в якому він писав, що в середовищі українського селянства є лише одне зерно неспокою, а саме: неохочість до поміщиків і деяка надія бути козаками, котрими багато хто з предків їх бували за Хмельницького. В цілому традиції Української революції перетворилися на один з важливих факторів передачі соціального досвіду від одного покоління до іншого.

Революція 1648–1676 рр. не лише внесла нову якість в боротьбу українського соціуму за незалежність і право на самостійне державне існування. Її прямі чи опосередковані впливи продовжували визначати цивілізаційний поступ України протягом кількох наступних століть. Традиції національної державотворчості найбільш рельєфно виявлялися в суспільно-політичній думці доби Просвітництва. Не випадково ця ідеологія, поряд із притаманними їй загальноєвропейськими засадами, набула на місцевому ґрунті багато специфічних рис, характерних лише для українських земель. Зокрема, це стосується постійної присутності в ідеологічних конструкціях мотивів наявності власної державності як складової відомої просвітницької концепції суспільного договору.

Помітний поштовх активізації суспільної думки надали події, пов'язані із підготовкою нового «Уложення», коли в багатьох проектах наказів українських депутацій почали одне за одним порушуватися питання, вихідними для яких були тези про суверенність Української козацької держави. Протест проти поглинення України Російською імперією виступає лейтмотивом творчості В. Капніста. Ідея рівності України з Росією (політичної насамперед) пронизує літературний твір другої половини XVIII ст. «Розговор Великої Росії с Малоросією», у формі діалога в якому окреслено рушійні віхи українсько-російських взаємин. Цей же лейтмотив прослідковується в «Історії Русів» — талановитому публіцистичному творі кінця XVIII ст. Ідеї свободи притаманні творчості видатного українського мислителя Г. Сковороди. Традиції національної державотворчості живили суспільно-політичну думку XIX ст. (вони, зокрема, виразно проступають у творах Т. Шевченка, І. Франка), підсилювали національну складову визвольних змагань українців початку XX ст.

Найбільш рельєфно (як це не парадоксально) засадничі принципи української державної ідеї проявилися в суспільних трансформаціях кінця XX — перших десятиліть XXI ст. Здобутий у революційну добу досвід державного будівництва слугує і для нинішнього покоління української політичної нації цінним джерелом збагачення новітніх форм державо-

творчості. В проєкції на сучасність уроки Української революції XVII ст. актуалізуються не лише підтвердженням реаліями сьогодення того незаперечного факту, що в процесах розбудови держави, захисту її суверенності і незалежності, ефективності ідеологічної, соціально-економічної політики і доктринальних засад зовнішньополітичного курсу визначальним насамперед має виступати власний національний інтерес. Адже лише наявність власної сильної держави здатна звести нанівець деструктивність впливів геополітичного чинника, забезпечити непорушність державних кордонів, безпеку, прогрес і процвітання нації, успішність реформування політичної, економічної і соціальної сфер. Визначальним при цьому як у далекому XVII ст., так і на початках третього тисячоліття продовжує залишатися єдність еліти, перш за все політичної й інтелектуальної. У разі відсутності такої єдності суспільство, на жаль, очікувала й очікує перспектива опинитися в ситуації нескінченної «боротьби за булаву», коли на перший план виходять не національні, а групові, кланові, регіональні інтереси, що, як правило, обертається для нації і держави катастрофою.